

BULLÉTIN
KNOB
KONINKLIJKE NEDERLANDSE OUDHEIDKUNDIGE BOND

2021 2

JAARGANG 120, 2021, NUMMER 2

KONINKLIJKE NEDERLANDSE
OUDHEIDKUNDIGE BOND

OPGERICHT 7 JANUARI 1899

BULLETIN KNOB

Onafhankelijk peer-reviewed wetenschappelijk tijdschrift van de KNOB, mede mogelijk gemaakt door Faculteit Bouwkunde, Technische Universiteit Delft
ISSN 0166-0470

HOOFDREDACTIE

Dr. Kees Somer (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

REDACTIE

Dr. Jaap Evert Abrahamse (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
Dr. Christian Bertram (Universiteit van Amsterdam)
Dr. Merlijn Hurx (Universiteit Utrecht)
Dr. Noor Mens (Technische Universiteit Eindhoven)
Dr. ing. Steffen Nijhuis (Technische Universiteit Delft)
Dr. Eva Röell (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
Prof. dr. ir. Lara Schrijver (Universiteit Antwerpen)

Drs. Els Brinkman (eindredacteur)
Robyn de Jong-Dalziel (vertaler)

KOPIJ VOOR HET BULLETIN KNOB

Voor richtlijnen zie www.knob.nl/bulletin
Voorstellen voor kopij graag aanleveren bij:
Bulletin KNOB
info@knob.nl

ABONNEMENTEN EN LIDMAATSCHAP KNOB

Abonnementen en lidmaatschap KNOB particulier:
€ 65,00; t/m 28 jaar: € 30,00; instellingen en organisaties: € 150,00. Het lidmaatschap wordt aangegaan voor de duur van een kalenderjaar en wordt stilzwijgend verlengd. Lidmaatschap voor het leven is ook mogelijk.

BUREAU KNOB

Drs. Judith Fraune
Postbus 5043, 2600 GA Delft, T 015 278 15 35
info@knob.nl, www.knob.nl

BESTUUR KNOB

Drs. Korrie Louwes (voorzitter), Sterre Brummel MA (lid), Prof. dr. Bernard Colenbrander (lid), Dr. ir. Frank van der Hoeven (lid), Drs. Patrick van der Klooster (lid), Agnes Kooijman MA (studentlid), Maaike Waaldijk MA (studentlid)

VORMGEVING Suzan Beijer, Amersfoort
DRUK Wilco, Amersfoort

INHOUD

ARTIKELEN

- 1 AIMÉE ALBERS
Ontwerpen met 'direkte democratie'. Buurtbewoners, architecten en de vormgeving van de stadsvernieuwing in Amsterdam, 1970-1990

- 20 THOMAS VON DER DUNK
'Leugens tegen de geschiedenis'? Keuze-problemen bij herstel van torens in de twintigste eeuw

- 41 HANNEKE RONNES, WOUTER VAN ELBURG EN MEREL HAVERMAN
De architectuur en beleving van de hermitage (1770-1860). De hut, de heremiet(pop) en de hang naar eenzaamheid in de Nederlandse landschapstuin

BOEKBESPREKINGEN

- 61 Marieke Kuipers (red.), *Interieurs van herrijzend Nederland. Binnenruimten van een opkomende welvaartsstaat, 1940-1965*
(bespreking Barbara Laan)

- 63 Ab Flipse en Abel Streefland (red.), *De universitaire campus. Ruimtelijke transformaties van de Nederlandse Universiteiten sedert 1945*
(bespreking Bernard Colenbrander)

Afbeelding omslag

Markt te Roermond met rechts het stadhuis en links op de achtergrond de Christoffelkathedraal met de in 1921 afgeknotte neogotische torenspits (foto C.J. Steenbergh, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

© 2021 Bulletin KNOB & auteurs. Niets uit deze uitgave mag worden veelelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de redactie.

ONTWERPEN MET 'DIREKTE DEMOKRATIE'

BUURTBEWONERS, ARCHITECTEN EN DE VORMGEVING
VAN DE STADSVERNIEUWING IN AMSTERDAM, 1970-1990

AIMÉE ALBERS

Rond 1970 voelden bewoners van Amsterdam de noodzaak zich te ontwikkelen tot officieuze stadsontwikkelaars. Het lokale beleid voor ruimtelijke ordening was gericht op cityvorming, wat inhield dat bestuurders en ambtenaren in en om de binnenstad verkeer, zakelijke dienstverlening en commerciële functies voorrang gaven boven de bestaande woonfunctie.¹ Bewoners kwa-

men daarom niet alleen in protest, maar initieerden buiten de reguliere kaders om ook een proces voor het ontwerpen van zogenaamde buurtplannen. In deze plannen werd prioriteit gegeven aan betaalbaar wonen en zo min mogelijk verstoring van de bestaande sociale en stedenbouwkundige structuur. Hierbij was een jonge generatie architecten betrokken die brak met heersende tradities.² Zij boden spontaan bouwkundige hulp bij bewonersacties, of reageerden op advertenties in kranten en vaktijdschriften van bewonersgroepen die een buurtarchitect zochten in plaats van zich in dienst te stellen van de overheid of kapitaalkrachtige marktpartijen (afb. 1).

▲ 1. Een buurtvergadering op het Bickerseiland in Amsterdam met op de voorgrond buurtbewoner Joop Beaux, rechts van hem architecten Paul De Ley en Jouke van den Bout, begin jaren zeventig (foto Pieter Boersma, Collectie Het Nieuwe Instituut)

De stadsvernieuwing werd in Amsterdam vanaf midden jaren zeventig gerealiseerd op basis van de buurtplannen. Toch ligt in de historiografie van de stadsvernieuwing de focus op politiek en beleid.³ Hierdoor is inzicht verkregen in het conflict tussen bestuurders, projectontwikkelaars en actiegroepen over de naoorlogse besluitvorming over de ruimtelijke ordening, maar is ook het beeld ontstaan dat de stadsvernieuwing de uitkomst was van gemeentelijk beleid. Tegelijkertijd is, vrijwel uitsluitend in de vorm van stevige architectuurkritiek, geschreven over de architectonische en stedenbouwkundige kwaliteit – of het vermeende gebrek daaraan – van de stadsvernieuwing.⁴ Dit artikel gaat over het ontwerpproces en de opvattingen of argumenten die ten grondslag lagen aan de stadsvernieuwingsarchitectuur. Daartoe wordt de focus verlegd naar de plaats van handeling en de actoren die zich met de vernieuwing bemoeiden: de vergaderzaaltjes en de bewoners in de oude buurten. Aan de hand van de stadsvernieuwing in de Dapperbuurt wordt in beeld gebracht hoe bewoners en architecten samen vormgaven aan de vernieuwing van hun buurt. Hoewel hun samenwerking in elke buurt anders verliep en tot verschillende architectonische resultaten leidde, leent de Dapperbuurt zich goed als exemplarische casestudy. Want net als hier was in veel andere Amsterdamse stadsvernieuwingsbuurten sprake van een zo brede maatschappelijke betrokkenheid, dat de woningbouw er het karakter van collectief particulier opdrachtgeverschap kreeg: een groep burgers verscheen niet aan het einde van het bouwproces als consument, maar aan het begin als initiator.⁵ Hierdoor kregen zij meer autonomie, zeggenschap en keuzevrijheid en moest de bouw aan hun behoeften en woonwensen voldoen.

De samenwerkingsverbanden tussen buurtbewoners en architecten worden in dit artikel geduid als *creatieve wooncoalities*. Deze typering bouwt voort op bevindingen uit de literatuur en biedt een nieuw perspectief op de stadsvernieuwing. Stadshistoricus Tim Verlaan kenschetst de publiek-private samenwerkingsverbanden die in de jaren vijftig en zestig tussen projectontwikkelaars en bestuurders ontstonden om grootschalige reconstructieplannen te realiseren als groeicoalities.⁶ In lijn met zijn bevindingen wijst dit onderzoek uit dat in de jaren zeventig dergelijke verbanden ontstonden tussen burgers en architecten. Hierbij brachten de architecten expertise in, zorgden de buurtbewoners voor creativiteit en spontane initiatieven en zochten zij gezamenlijk naar inventieve oplossingen. Zij ageerden weliswaar tegen de reconstructieplannen, maar waren vóór groei van de binnenstedelijke woningvoorraad. Zodoende geeft het idee van creatieve wooncoalities uitdrukking aan zowel hun belangrijkste doelstelling als hun grootste kracht. Daarnaast laat het zien wie de woningbouw-

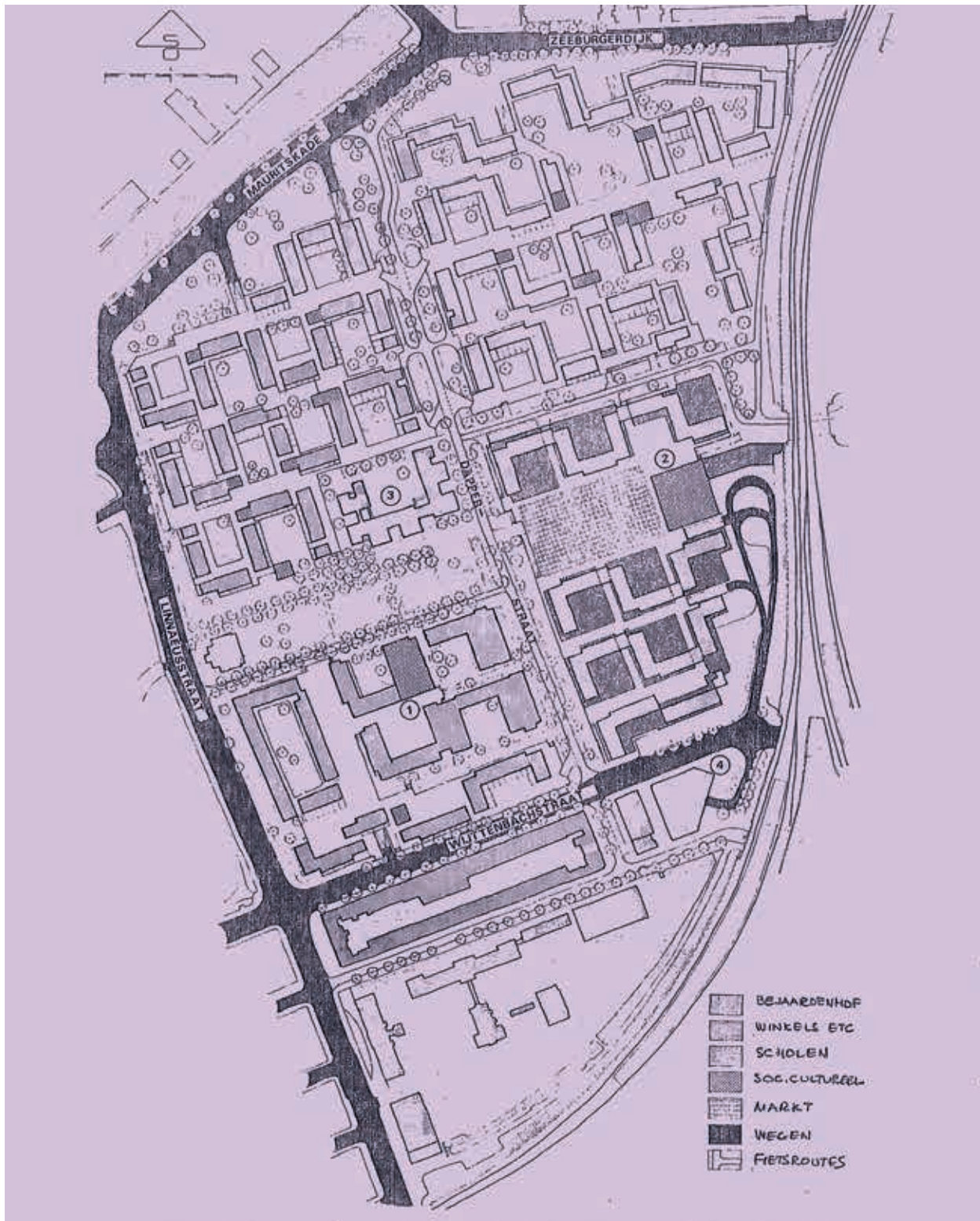
projecten van de stadsvernieuwing initieerden en hoe burgerinitiatieven uiteindelijk werden omgezet in beleid.

Voor dit onderzoek is gebruikgemaakt van verschillende typen overlegdocumenten die voortkwamen uit de samenwerking tussen buurtbewoners en architecten: notulen van buurtvergaderingen, verslagen van ontwerpteams, verslagen van excursies, correspondentie, notities, bouwkundige programma's van eisen, stedenbouwkundige plankaarten, scenarioschetsen ten behoeve van buurtbijeenkomsten, commentaren op ontwerpen en narratieve tekeningen die de ideeën van de bewoners moesten visualiseren.⁷ Voor de Dapperbuurt bevinden deze documenten zich in de archieven van de buurt, van stadsdeel Oost, actiegroep De Sterke Arm, architect Hans Borkent en buurtbewoner Ireen van Ditschuyzen.⁸ De combinatie van de verschillende archiefstukken geeft inzicht in de samenwerking tussen de stadsvernieuwing en haar sociaal-maatschappelijke context. Voor inzicht in achtergronden en context is tevens gebruikgemaakt van contemporaine vaktijdschriften, al werd hierin vooral het architectuurdebat gevoerd, terwijl in dit artikel de praktijk op buurtniveau centraal staat.

VAN TABULA RASA NAAR CREATIEVE CORRECTIE

Na de Tweede Wereldoorlog concentreerde het Amsterdamse beleid voor de ruimtelijke ordening zich aanvankelijk op stadsuitbreiding en op schaalvergroting in de binnenstad. Vanaf eind jaren zestig kreeg de gemeente ook aandacht voor de situatie in de negentiende-eeuwse buurten.⁹ In 1969 werd in de eerste *Nota Stadsvernieuwing* geconstateerd dat deze buurten in verval waren en 'naar moderne maatstaven bewoonbaar' moesten worden gemaakt.¹⁰ Voor de meest bouwvallige buurten betekende dat 'een totale sloop van het bestaande, gevolgd door nieuwbouw'. Stadsvernieuwing werd in deze nota dan ook gedefinieerd als 'het herbouwen van een stad in de stad'. Deze benadering correspondeerde met de visie van de gemeentelijke afdeling Stadsontwikkeling van de Dienst der Publieke Werken, die de structuur van de negentiende-eeuwse buurten als inferieur en als belemmering voor de moderne stad beschouwde.¹¹ Nog hetzelfde jaar kreeg de Dapperbuurt de hoogste prioriteit, nadat bouwtechnisch onderzoek had uitgewezen dat het woningbestand funderingsproblemen had en de bouwvalligheid verontrustend was.¹² Als bijdrage aan de vernieuwing bood architect Piet Blom (1934-1999) in januari 1971 zijn experimentele Kasbah-plan aan met de motivatie: 'Kijk, als je gaat saneren is het niet moeilijk om van een oude buurt een fijn stuk stad te maken als je een dikke beurs achter je hebt. Maar in een wijk als de Dapperbuurt vind je die niet. Daar moet je iets maken voor de mensen die er al wonen (altijd gewoond hebben) en die het nog een keer moeten kunnen be-

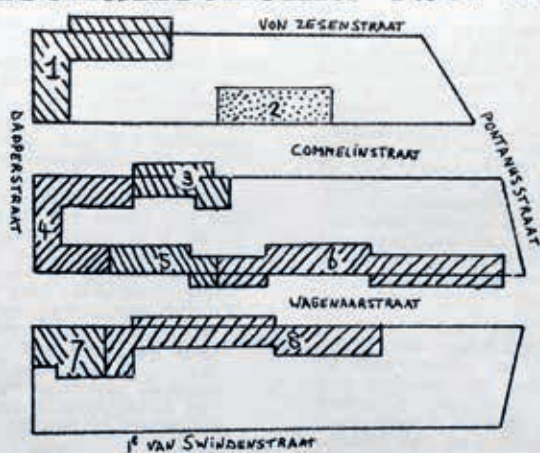
2. Plan-Duyff zoals ter visie gelegd, reconstructieplan voor de Dapperbuurt, 1970-1972 (Stadsarchief Amsterdam)

talen ook.¹³ Buurtbewoners waren enthousiast, maar Stadsontwikkeling had ondertussen andere plannen in voorbereiding.

In maart 1972 presenteerde Stadsontwikkeling het reconstructieplan voor de Dapperbuurt. Dit plan, naar ontwerp van ambtenaar Willem Duyff, leek te zijn ontworpen op een blanco blad: de bestaande gesloten

bouwblokken werden vervangen door een meanderende halfopen hovenverkaveling, die was gericht op een optimale toetreding van zonlicht. Hierdoor werd de woningdichtheid met de helft gereduceerd en maakten de overwegend kleine woningen plaats voor maisonnettes met vier of vijf kamers voor kapitaalkrachtige standaardgezinnen (afb. 2).¹⁴ In plaats van de

Doorschuifschema N.O.-hoek

Blok 2: is het omstreden blokje dat Nieuwenweg wilde aanschrijven.

Najaar 1976 - bewoners van 6 naar 8
 Winter 1977 - bewoners van 1 en 4 (misschien 7) naar 5 en 3
 Zomer 1978 - oplevering van 7 (nog niet zeker dat dat gebeurt)
 winter 1979 - oplevering van 1, verzorgingstehuis voor bejaarden
 zomer 1979 - oplevering van 4 en 6

Het moet nog definitief worden vastgesteld uit welke (slechte) panden de toekomstige bewoners van 4, 6 en misschien 7 moeten komen.

In ieder geval zullen het buurtbewoners zijn.

(ZIE BLADZUDE 4)

3. Doorschuifschema van oudbouw naar nieuwbouw in de Noordoosthoek, circa oktober 1975 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)

dagmarkt zou er een overdekt winkelcentrum komen. Maar gezinnen die het zich financieel konden veroorloven, vertrokken destijds naar de naoorlogse uitbreidingswijken, terwijl jongeren en immigranten de oude buurten introkken.¹⁵ De Dapperbuurt werd in toenemende mate bewoond door minvermogende ouderen, studenten, gastarbeiders, werklozen, alleenstaanden en kleine ondernemers.¹⁶ Uitvoering van Plan-Duyff zou betekenen dat alle zittende bewoners hun buurt moesten verlaten.

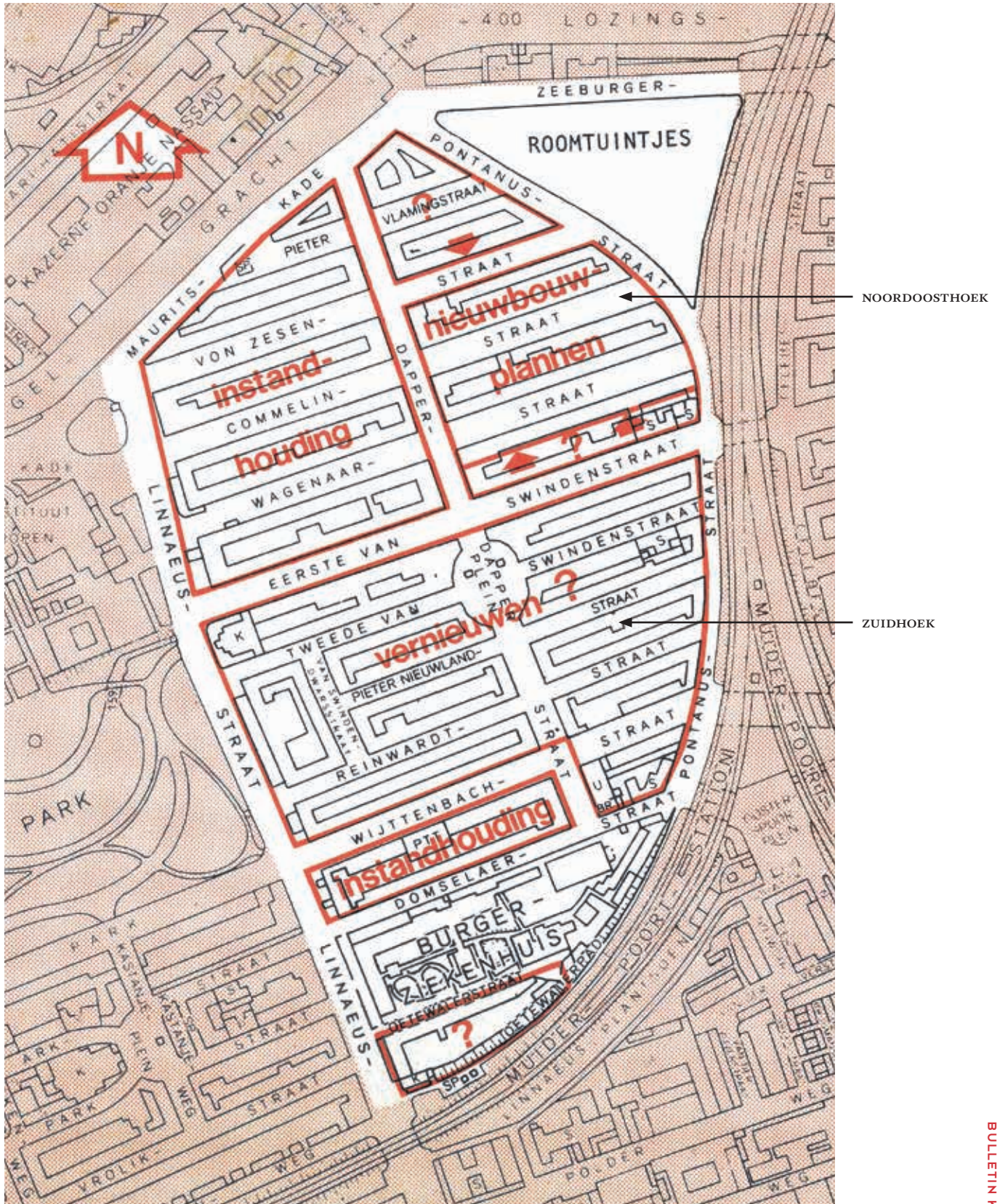
Een informatiebijeenkomst over de aanstaande sloop eind 1970 was voor een aantal buurtbewoners aanleiding geweest zich te organiseren in actiegroep De Sterke Arm.¹⁷ In eerste instantie voerden zij protestacties uit, maar na de presentatie van Plan-Duyff pasten ze hun handelwijze aan, want: 'Harde acties helpen niet. Het enige wat helpt is hard bouwen.'¹⁸ Deze stap werd bepalend voor de koers van de stadsvernieuwing. In mei 1972 stuurde de actiegroep een bezwaarschrift aan het gemeentebestuur, inclusief literatuurstudie en suggesties voor een alternatieve ontwerpbenadering.¹⁹ Ze eiste beslissingsrecht voor buurtbewoners, gefaseerde sloop en nieuwbouw, behoud van het bestaande stratenpatroon en betaalbare

herhuisvestingsmogelijkheden in de eigen buurt door middel van een inventief doorschuifstelsel (afb. 3). Bovendien stelden de actievoerders een model voor van 'opbouwteams' waarin buurtbewoners, onafhankelijke architecten en ambtenaren gezamenlijk en met zoveel mogelijk 'direkte democratie' zouden werken aan de vernieuwing van de buurt. Ook anderen stuurden bezwaarschriften in waarin de bestaande karakteristiek van de buurt werd gewaardeerd.²⁰ Zo was de Raad voor de Stedenbouw sceptisch over Plan-Duyff: 'waarom ontwerpt men toch geen werkelijke straten meer zoals die Oud-Zuid nog kenmerken [...] het ontwerp onderscheidt zich in vorm niet van Buitenveldert of andere nieuwe wijken, terwijl de oude Dapperstraat in zijn ontstaanstijd wel degelijk een eigen gezicht had'.²¹

Alle bezwaarschriften ten spijt kon de bouw van het eerste deel van Plan-Duyff niet meer worden voorkomen, maar wethouder Han Lammers besloot eind september 1972 wel om het plan te herzien.²² Vervolgens nam de gemeenteraad in juni 1973 een globaal bestemmingsplan aan waarin het bestaande stratenpatroon behouden bleef. Dit was volgens de memoires van ambtenaar Max van den Berg 'een gruwel voor Stadsontwikkeling'.²³ Een bijzondere bepaling schreef voor dat het plan in nauw overleg met de lokale bevolking moest worden uitgewerkt. Dit overleg diende plaats te vinden in een samenwerkingsverband tussen ambtenaren en vertegenwoordigers van buurtgroeperingen die bij het stadsvernieuwingproces betrokken waren, alle vergaderingen moesten openbaar toegankelijk zijn en alle aanwezigen moesten de gelegenheid krijgen hun wensen en opvattingen kenbaar te maken.²⁴ Zonder dit expliciet te benoemen, nam de gemeenteraad hiermee het voorstel van De Sterke Arm over. De coördinatie van het buurtoverleg kwam te liggen bij de projectgroep die in augustus 1972 was geïnstalleerd. Deze bestond uit ambtenaren van verschillende stedelijke diensten en had de taak om de stadsvernieuwing te begeleiden.²⁵ De buurt werd bij de behandeling van het bestemmingsplan opgesplitst in deelgebieden. Dit onderzoek volgt het beschikbare archiefmateriaal dat betrekking heeft op twee vernieuwingsgebieden: de noordoosthoek en de zuidhoek (afb. 4).

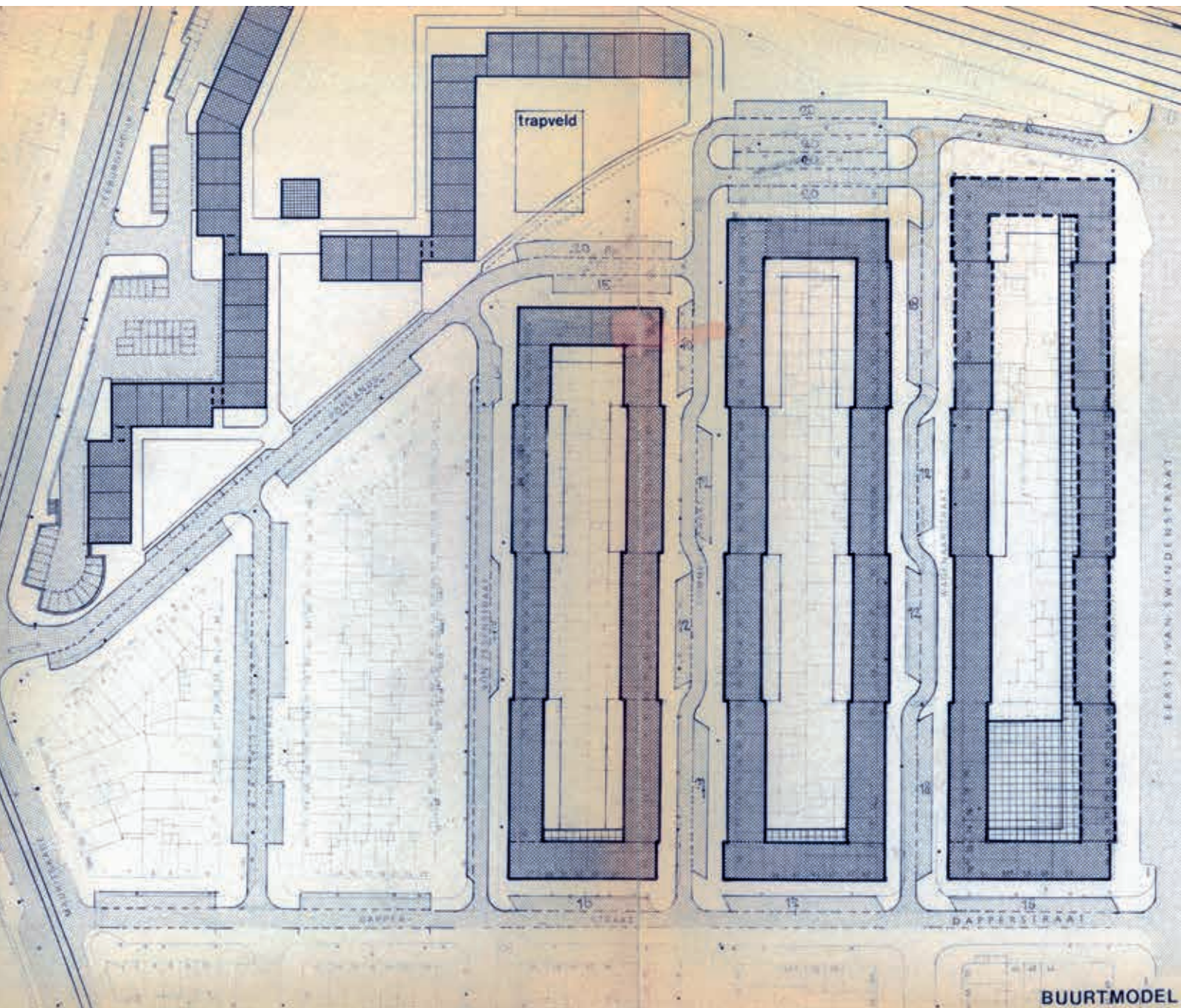
Eind 1973 organiseerde de projectgroep drie bewonersvergaderingen met de intentie de buurt te laten kiezen uit kant-en-klare scenario's voor de noordoosthoek.²⁶ Hiervoor had Stadsontwikkeling een verkavelingsstudie met varianten op de meanderende hovenstructuur opgesteld.²⁷ Maar uit het verslag van deze vergaderingen blijkt dat De Sterke Arm niet akkoord ging met deze procedure.²⁸ Op aandringen van de actiegroep werden per straat 'woongroepen' geformeerd waarin de bewoners hun eigen ideeën uitwerkten. Dit resulteerde in maart 1974 in een gezamenlijk buurt-

4. Gebiedsindeling van de Dapperbuurt, gepubliceerd in buurtkant *De Dapperklapper*, november 1974 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)

5. Buurtplan, verkaveling voor de noordoosthoek op basis van de bewonerswensen, maart 1974 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)

plan.²⁹ Hierin werd een ‘creatieve correctie’ van de gesloten bouwblokken voorgesteld door middel van iets verspringende rooilijnen en gemeenschappelijke binnerterreinen (afb. 5).³⁰ Ook eisten de bewoners verregaande controle op het verdere ontwerpproces, inclusief zeggenschap over de architectenkeuze. Ondanks weerstand van Stadsontwikkeling ging het gemeentebestuur grotendeels akkoord, maar vooruitlopend op dit besluit waren de bewoners al in mei 1974 aan hun zoektocht naar een buurtarchitect begonnen.³¹ In de notulen van een buurtvergadering staat hun voorname selectiecriteria: de bereidheid om nauw

met bewoners samen te werken en hun opdrachtgeverschap te accepteren.³² Na een excursie langs vergelijkbare projecten in de Kinkerbuurt en de Oosterparkbuurt en gesprekken met een aantal architecten, kozen ze voor een samenwerking met Hans Borkent (1938-2013).³³ Borkent oogstte vertrouwen door zijn collega’s Jan Koning en Rob Blom van Assendelft mee te nemen, inzicht in de stadsvernieuwingsproblematiek te tonen en zich op te stellen als gelijkwaardige gesprekspartner in plaats van alwetende expert.³⁴ In de eerstvolgende buurtvergadering maakten de bewoners bovendien kennis met architect Hein de Haan

(1943-2015). Zij besloten een coalitie aan te gaan met Borkent, Blom van Assendelft en De Haan en hen aan de woningbouwvereniging voor te dragen voor het eerste bouwproject in de noordoosthoek.³⁵

NOORDOOSTHOEK

Met de formatie van de woongroepen van de Von Zesenstraat, Commelinstraat en Wagenaarstraat in de noordoosthoek was eind 1973 een intensieve inspraakstructuur ontstaan. Per straat kwamen wekelijks twaalf tot twintig bewoners bij elkaar om te beraadslagen over de wijze waarop hun leefomgeving vernieuwd moest worden en over de vormgeving van de nieuwbouw. Tweewekelijks vergaderden de drie groepen gezamenlijk in een overkoepelend buurtoverleg waar telkens ruim honderd mensen op afkwamen. Ook kwam de projectgroep regelmatig bij elkaar en bij elke vergadering was een afvaardiging van de bewoners aanwezig. Nadat de creatieve wooncoalitie was gesloten, vonden bovendien regelmatig architectenspreken en ontwerpteamvergaderingen in de buurt plaats.³⁶ Het ontwerpteam voor de noordoosthoek bestond uit leden van de woningbouwvereniging die de Amsterdamse Federatie van Woningcorporaties voor dit gebied had aangewezen, gemeenteambtenaren, de gekozen architecten en vertegenwoordigers van de woongroepen. Als bewoner van de Commelinstraat en prominent lid van De Sterke Arm vervulde Ireen van Ditschuyzen een voortrekkersrol. Uit de notulen en presentielijsten blijkt meer in het algemeen dat vrouwen in de ontwerpteams op de voorgrond traden en hun visie vertaalden in ruimtelijke vormgeving, terwijl mannen als Joop Beaux, Tjebbe van Tijen en Auke Bijlsma als actievoerders in Amsterdam bekendheid verwierven. Behalve een veelheid aan vergaderingsnotulen, leverde dit alles een straatbeeld op waarin de inspraak ruimtelijk vorm kreeg. Maar voor het zover was, moesten de architecten manoeuvreren tussen bewonersinspraak, strikte bouwvoorschriften en tegenspraak vanuit Stadsontwikkeling.

Een dag nadat de woningbouwvereniging akkoord was gegaan met de architectenkeuze en besloot de officiële ontwerpopdracht aan Borkent, Blom van Assendelft en De Haan te geven, vond een gesprek plaats tussen de architecten en Stadsontwikkeling.³⁷ Stadsontwikkeling gaf hun opdracht om verschillende voorbeelden van 'het geheel van de buurt' en het 'straatbeeld' te ontwerpen.³⁸ Volgens de woongroepen waren zijzelf echter de opdrachtgevers en was Stadsontwikkeling er alleen voor de technische uitwerking.³⁹ De architecten besloten aan de gemeentelijke opdracht te voldoen door het buurtplan uit te werken en het hieruit afgeleide bouwkundig programma van eisen, dat de bewoners in mei en begin juni 1974 hadden opgesteld, als leidraad te nemen.⁴⁰ Door expliciet vanuit de buurtplannen te werken, bekrachtigden zij hun coalitie met

de buurtbewoners, maar weerden ze zich ook tegen de politieke besluitvorming ten gunste van kapitaalcrachtige partijen. Het buurtplan etaleerde namelijk een duidelijke maatschappijvisie, die tegenwoordig waarschijnlijk zou doorgaan voor een pleidooi voor een inclusieve buurt: 'De schrijvers streven naar een maatschappij waarin macht, kennis en inkomen rechtvaardiger verdeeld worden. De ideale maatschappij zal in de Dapperbuurt niet bereikt worden, maar door het uitbuiten van de toegestane inspraakruimte worden hopelijk een paar stappen in de goede richting gezet.'⁴¹

Het centrale uitgangspunt van het buurtplan was 'De Dapperbuurt voor Dapperbuurters'.⁴² Die Dapperbuurters hadden over het algemeen weinig financiële draagkracht, waardoor ze behoefte hadden aan lage huurprijzen – wat lage bouwkosten vereiste – en een woningoppervlakte afgestemd op hun huishouden. Maar de bewoners wilden niet alleen in hun buurt blijven wonen; zij wilden ook hun dagelijkse leefpatroon handhaven en dat vertaalde zich in behoud van de markt, winkels, looproutes en cafés. Zodoende lag hetzelfde principe ten grondslag aan de keuze voor een verkaveling met gesloten bouwblokken: zoveel mogelijk Dapperbuurters laten doorschuiven naar nieuwbouwwoningen in de buurt en tegelijkertijd behoud van het fijnmazige en gemengde stedenbouwkundige karakter. Bovendien schreef het buurtplan voor hoe de verkaveling moest worden gedetailleerd: 'De straten worden smaller, ongeveer 19 meter en de binnenterreinen breder, ongeveer 25 meter. De rijweg heeft een aantal slingers om de snelheid te beperken. De gevelwand verspringt om de 40 á 50 meter ongeveer 1 á 2 meter. De binnenterreinen hebben hierdoor een wisselende breedte. Ook de bouwhoogte wordt gevarieerd, bijvoorbeeld 3 woonlagen op een souterrain en 4 woonlagen zonder souterrain. De huizen krijgen schuine pannendaken.'⁴³

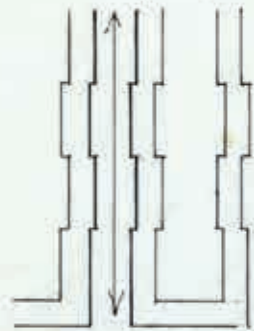
In het bouwkundig programma van eisen werd de vormgeving van de woningen in het eerste bouwproject verder gespecificeerd. De nieuwbouw moest 'een gat aan de evenzijde van de Wagenaarstraat' vullen en tegemoetkomen aan de woonwensen van de buurtbewoners: geen galerijen en geen liften; gevelmateriaal en dakbedekking in kleur en type passend bij de bestaande bebouwing; voor alle woningen een balkon of 'buitenkamer'; gesloten keukens; kleine bovenwoningen voor jongeren, grote woningen voor gastarbeiders, benedenwoningen voor bejaarden en invaliden; bergingen die de gevel niet 'ontsieren'; hijsbalken om meubeltransport te vergemakkelijken; geen stortkokers; ruimtereservering voor marktberging en ambachtelijke bedrijfjes; en gemeenschappelijke binnenterreinen.⁴⁴ De drie architecten onderzochten in juli 1974 het bijbehorende straatbeeld en concludeerden dat de voorgeschreven verspringingen in de rooilijn

STRAATBEELD

1

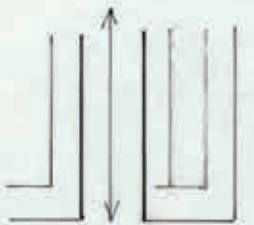
1. reactie op het buurtmodel.

de vraag is of we door het voorschuiven van sporen in de richting van 2 m een garantie hebben van een verlevendiging van de straat die ook weerkijkt als betekenis. De straat blijft overal even breed, en er zijn geen directe aanleidingen voor verbygnderingen van gebruik en beleving.

De enige feitelijke winst die gemaakt wordt is de differentiatie in de maken (en daardoor misschien ook in het gebruik) van het bin van terrein. Hoewel ook hier een verlevendiging van totaal 4 m marginaal is.

wel is er sprake van een soort verzachting van de harde wand zoals die nu is maar lopend door de straat zal er nauwelijks meer te beleven zijn.

Wanneer we een levendige buurt willen en ons realiseren dat veel van de dingen die nu nog aanwezig zijn, zullen verdwijnen, dan zullen we alles moeten gebruiken om de omgeving zo gevarieerd mogelijk te maken. En een over de hand liggend aspect is de beleving in het gebruik van de buiten ruimte.

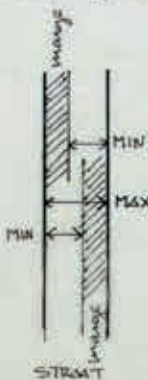
Variatie in lang en smal (straat) tot kort en breed (plein)

een smalle straat geeft andere mogelijkheden dan een brede en een plein vormig knispunt is weer iets anders.

lopend van oost naar west is de verspelbaarheid van wat verder ligt minder groot

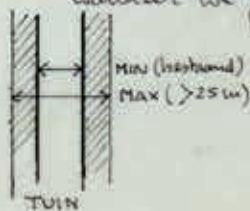
een gedifferentieerd gebruik en beleving van straat en binnenruimte.

2 nieuwe spelregels

Wanneer dit beeld kan worden gezien als een juiste interpretatie van wat in het rapport onder, uitgangspunten staat genoemd, dan is het nodig dat er nieuwe spelregels worden opgesteld, met name de over de marge waarin gebouwd mag worden; daarmee samenhangend de oplossing van verkeer, parkeer en de inpassing van te handhaven, bestaande bebouwing.

We zouden kunnen onderzoeken wat het betekent van de bebouwing (bestand en nieuw), het verkeer en het gebruik van de buitenruimte wanneer we uitgaan van een marge die in het inspel op de bestaande bebouwing, mogelijke maakt, en meer inhoud geeft aan minimum en maximum maten.

zouden zorgen voor 'een soort verzachten van de harde wand'.⁴⁵ Ze betwijfelden echter of het verkeer zou worden afgeremd en streefden zelf naar meer verlevendiging van het straatbeeld: 'Wanneer we een levendige buurt willen en ons realiseren dat veel van de dingen die nu nog aanwezig zijn zullen verdwijnen, dan zullen we alles moeten gebruiken om de omgeving zo gevarieerd mogelijk te maken. En een voor de hand liggend aspect is de beleving en het gebruik van de buitenruimte'.⁴⁶ In een narratieve tekening stelden ze per straatwand een sprong in de rooilijn van zes tot tien meter voor, en een variatie in de straatbreedte om de straatlengte te breken en de gebruiksmogelijkheden te vergroten (afb. 6).

Uit de notulen van de ontwerpvergaderingen die eind 1974 plaatsvonden, blijkt dat de vertegenwoordigers van de inspraakgroepen, de woningbouwvereniging, de gemeentelijke dienst Volkshuisvesting en de afdeling Stadsontwikkeling zonder noemenswaardige bezwaren instemden met de verkavelingsvoorstellen van de architecten.⁴⁷ Tegelijkertijd beslisten de bewoners tijdens de architectensprekuren over de vormgeving van de nieuwbouwwoningen.⁴⁸ In diverse interviews heeft Borkent verteld tegen welke complicaties zij aanliepen in het ontwerpproces. Zo was er een meningsverschil over de ramen: waar de bewoners één groot raam wilden omdat dit makkelijker schoon te houden is, stelde Borkent een raam met een tussenstijl voor: 'waar ik me op vastgebeten had was een gevelbeeld waarin de verticale lijnen zouden overheersen. Zoals je dat in de oude bebouwing hebt. Grote gaten met een horizontale vorm passen daar niet in'.⁴⁹ Hieruit blijkt dat Borkent de bestaande stad als referentiekader gebruikte. Toch liet hij de bewonerswensen prevaleren boven zijn eigen stilistische opvattingen: 'Niet ik, maar jullie moeten erin wonen. [...] Het gaat erom dat jullie als bewoners echt wat te zeggen hebben, en daar ook wat van merken'.⁵⁰

De tussenstijlen verdwenen uit de ontwerptekeningen, maar Borkent legde in *Intermediair* uit dat veel aspecten al vastlagen voordat de dialoog tussen architecten en buurtbewoners begon. De strikte bouwvoorschriften gingen nog uit van volkshuisvesting in uitbreidingswijken, of in de woorden van Borkent: 'de betrekkelijke eenvoud van een zogenaamd weilandplan'.⁵¹ De architecten waren gebonden aan bouwvoorschriften die weinig ruimte lieten voor creativiteit. Volgens Borkent kwam hierdoor de realiteit van de inspraak neer op enerzijds overtuigingskracht van de architecten, en anderzijds vindingrijkheid om binnen de marges toch een dynamischer ontwerp te produceren. Niettemin werd op 1 mei 1975 in de Wagenaarstraat de eerste paal geslagen van een portieketagecomplex met zesenvijftig woningen met een vormgeving waarin de stem van de buurtbewoners doorklinkt (afb. 7): schuine pannendaken; variatie in

bouwhoogte; bergingen in het souterrain; een gemeenschappelijk binnenterrein; een verspringende gevelwand in bruine baksteen; en elke veertig tot vijftig meter witte uitkragende en verhoogde trapeziumvormige erkers boven de ingangspartijen.⁵²

Terwijl het ontwerpproces van dit eerste complex in de Wagenaarstraat vorderde, organiseerde de projectgroep alvast buurtvergaderingen over de volgende bouwprojecten. Om zoveel mogelijk Dapperbuurters bij het ontwerpproces te betrekken, werd deur aan deur geworven. Wellicht moest het vertrouwen nog groeien, want tijdens de eerste bewonersvergadering over het tweede project in september 1974 was de centrale vraag: 'Voor wie zijn deze woningen?'⁵³ Bewoners en ontwerpteam kwamen eind 1974 overeen om het tweede bouwproject op te vatten als een uitbreiding van het eerste project.⁵⁴ Zo kon hetzelfde ontwerpteam doorlopend verder werken met hetzelfde programma van eisen, een uitbreiding van de opdracht aan dezelfde architecten en dezelfde aannemer. Het braakliggende perceel in het bouwblok tussen Wagenaarstraat en Commelinstraat was de eerstvolgende nieuwbouwlocatie en het reproduceren van het bouwprogramma resulteerde hier in een complex van vijftig woningen aan beide zijden van het bouwblok.⁵⁵ Van het deel in de Wagenaarstraat verspringt de gevelwand halverwege. Zichtbare verschillen met het eerdere complex zijn trapeziumvormige open buitenkamers in plaats van dichte erkers, geprononceerde ijzeren hijsbalken en de ingang naar de berging in het souterrain dwars op de gevel. In de Commelinstraat springt vrijwel het gehele complex uit de rooilijn en heeft de gevelwand verticale accenten in de vorm van erkers die op de begane grond in het schuine gedeelte de ingangdeuren bevatten (afb. 8).

Begin 1977 werd het eerste wooncomplex in de Wagenaarstraat opgeleverd, in het voorjaar van 1978 het tweede.⁵⁶ Inmiddels hadden de betrokkenen routine gekregen in het ontwerpproces: de archieven bevatten niet langer verslagen van verhitte discussies of politieke manifesten verpakt in bouwkundige programma's van eisen, maar representatieve informatieboekjes over de bouwprojecten waarin steeds de wisselwerking tussen inspraakgroepen, architecten en ambtelijke projectgroep wordt toegelicht. Zowel in het derde bouwproject, waarbij drie complexen tegelijkertijd werden ontworpen, als in het vierde bouwproject is het vormenrepertoire van het eerste complex in de Wagenaarstraat gecontinueerd. Differentiatie is vooral gezocht in variaties op de vormgeving en de ritmiek van de erkers. Met de realisatie van het derde en vierde project was begin jaren tachtig het gehele blok tussen Wagenaarstraat, Commelinstraat, Dapperstraat en Pontanusstraat en de kopse kant van het bouwblok tussen Commelinstraat en Von Zesenstraat vernieuwd naar ontwerp van het architectenbureau

7. Verspringende gevelwand van het eerste stadsvernieuwingsproject in de Wagenaarstraat, 1974-1977 (Stadsarchief Amsterdam)

8. Verspringende gevelwanden van het tweede bouwproject in de Commelinstraat, 1974-1978 (Stadsarchief Amsterdam)

▼ 9. Zicht op de Wagenaarstraat vanaf de kruising met de Dapperstraat in de richting van de Pontanusstraat: rechts het eerste project, links op de hoek het vierde project, daarachter het tweede project en de tweede gevelsprong is onderdeel van het derde project, 1974-1982, maart 1985 (foto Martin Alberts, Stadsarchief Amsterdam)

van Hans Borkent en de inspraakgroepen (afb. 9). Buurtbewoner Cor Rugaart was trots op het resultaat: 'En wat me echt goed doet, is dat de mensen nu op de hoek van de Dapperstraat blijven staan kijken. Dan zie je ze denken, hoe is het mogelijk, was dat nou die oude Wagenaarstraat, die puinhoop? En dat voel ik dan toch als een compliment aan de inspraak en de samenwerking met de architect en de ambtenaren.'⁵⁷

ZUIDHOEK

De projectgroep organiseerde in oktober 1974 twee bijeenkomsten om de vernieuwing uit te breiden naar andere delen van de Dapperbuurt, voor bewoners van de gebieden respectievelijk ten noordwesten en ten zuiden van de Eerste Van Swindenstraat.⁵⁸ Voor de noordwesthoek werd besloten om zoveel mogelijk de bestaande bebouwing te behouden. Dit gebied valt om die reden buiten dit onderzoek. In de zuidhoek daarentegen hadden in de voorafgaande jaren al sloopwerkzaamheden plaatsgevonden waardoor sprake was van braakliggende kavels die nieuwbouw behoeften.⁵⁹ De projectgroep draaide hier de aanpak om: in plaats van een serie verkavelingsvoorstellen van Stadsontwikkeling als uitgangspunt te nemen, wilden de ambtenaren eerst met de bewoners verkavelingsvoorstellen ontwikkelen om deze daarna voor te leggen aan Stadsontwikkeling. Tijdens de eerste vergadering besloten de bewoners dat zij hiervoor hulp nodig hadden van een architect. Deze wilden zij zelf uitzoeken en hun voorkeur ging uit naar iemand die al was ingewerkt in de noordoosthoek.⁶⁰ Een gesprek met Hein de Haan en Hans Borkent leidde ertoe dat de eerste zijn medewerking op vrijwillige basis toezegde en de tweede werd aangesteld voor de stedenbouwkundige planvorming.⁶¹

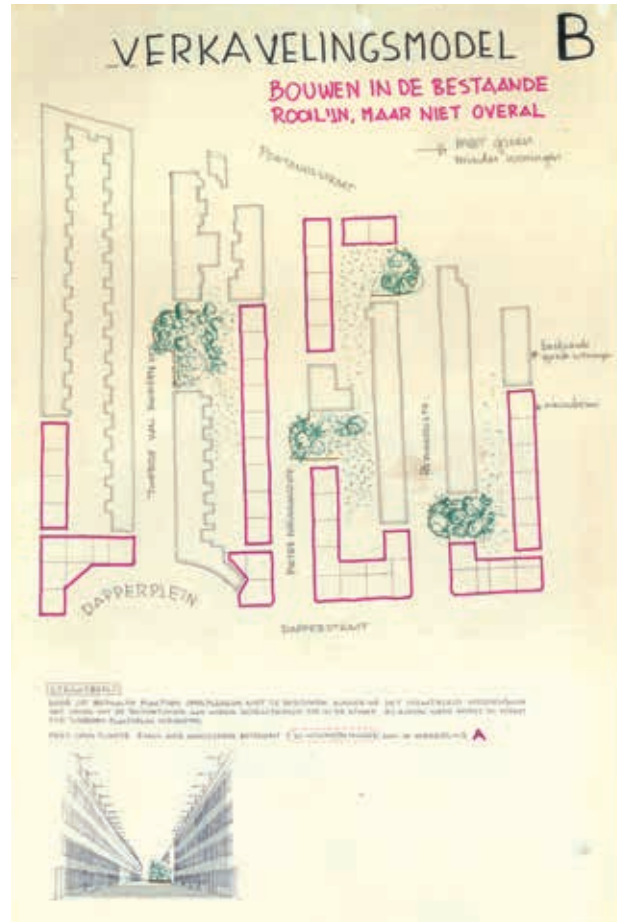
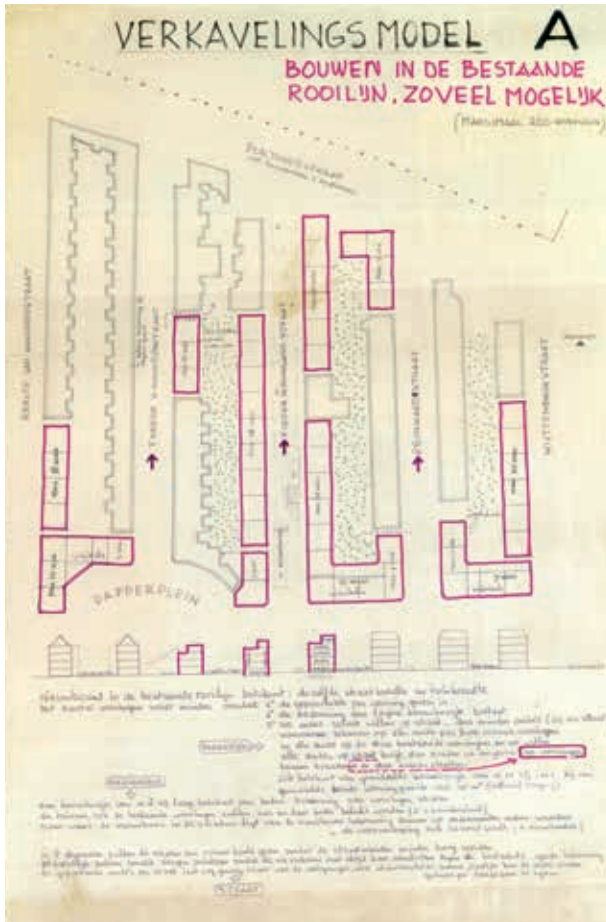
De inspraakgroep van de zuidhoek richtte zich aanvankelijk op de stedenbouwkundige planvorming. Naar voorbeeld van de noordoosthoek produceerden de bewoners in april 1975 met behulp van de architecten een buurtplan met de verkavelingsuitgangspunten. Veel standpunten kwamen overeen met het buurtplan voor de noordoosthoek. Zo gold ook hier het adagium 'Dapperbuurt voor Dapperbuurters' en beoogde men een verregaande controle door de bewoners op het ontwerpproces.⁶² Met betrekking tot de verkaveling trad echter een extra complicatie op: de bestaande straten en bouwblokken waren aanzienlijk smaller dan die in de noordoosthoek. Enerzijds wilden de bewoners nieuwbouwwoningen met meer lichtinval, anderzijds hechtten zij eraan dat er 'zoveel mogelijk goede nieuwe woningen' zouden terugkomen.⁶³ Het inspraakproces resulteerde in een flexibel verkavelingsplan waarin drie mogelijkheden afzonderlijk of in combinatie konden worden ingevuld (afb. 10): bouwen binnen de bestaande rooilijnen met lage bebouwing (A); bouwen binnen de bestaande rooilij-

nen met onderbrekingen van de straatwanden door dwarsstraten of openingen van de binnenterreinen (B); en bouwen met verspringende rooilijnen ten behoeve van bredere binnenterreinen (C). Daarbij wilden de bewoners de Dapperstraat als centrale winkelstraat met de markt en het Dapperplein behouden, omdat zij deze bepalend voor het buurtkarakter vonden.⁶⁴

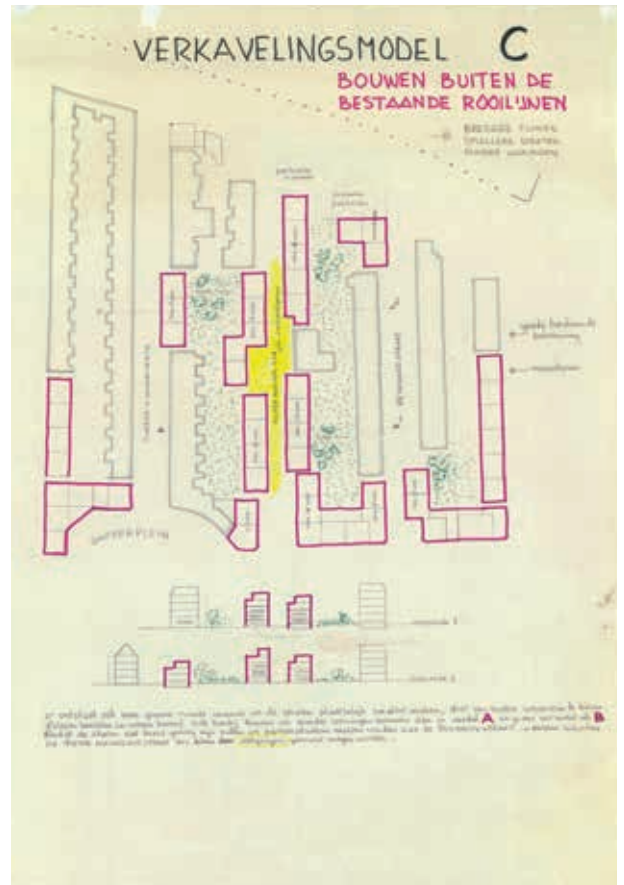
Stadsontwikkeling meende dat het inspraakrapport 'te weinig zekerheid' bood over het uiteindelijke resultaat om als basis voor verdere uitwerking te fungeren.⁶⁵ De ambtenaren stelden voor om samen met de inspraakgroep de uitgangspunten te preciseren in een globaal ontwerp. Hierop werkte Stadsontwikkeling verkavelingsmogelijkheden uit die werden besproken met afgevaardigden van de inspraakgroep.⁶⁶ In deze vergaderingen constateerden de buurtbewoners en hun architecten dat Stadsontwikkeling wederom variaties op de meanderende hovenverkaveling voor ogen had. Maar zij kwamen tot een cruciale conclusie: 'met een groot deel van de ideeën van S.O. [Stadsontwikkeling] zijn wij het eens (privacy, rust, zon in straat en huis), maar kunnen volgens ons zó verwerkt worden dat meer recht gedaan wordt aan het karakter van de buurt en de kwaliteit van elke vernieuwingsfase'.⁶⁷ Hier formuleerden de bewoners de basis van de synthese die de stadsvernieuwingsarchitectuur zou gaan kenmerken: het moderne wooncomfort van de naoorlogse uitbreidingswijken, creatief aangepast aan de morfologie van de historisch gegroeide stad. Tijdens de besprekingen manifesteerde zich nog eens het verschil in uitgangspunt waar het ging om de vraag voor wie men bouwde: voor de huidige bewoners of voor een andere bewonerssamenstelling. Stadsontwikkeling beoogde het laatste, terwijl Borkent de zittende bewoners als uitgangspunt nam. Hij en de architect van de dienst Volkshuisvesting Martin Wijnen stelden: 'Het unieke is juist [...] dat je nu kunt bouwen met actieve inbreng van mensen voor wie je bouwt'.⁶⁸

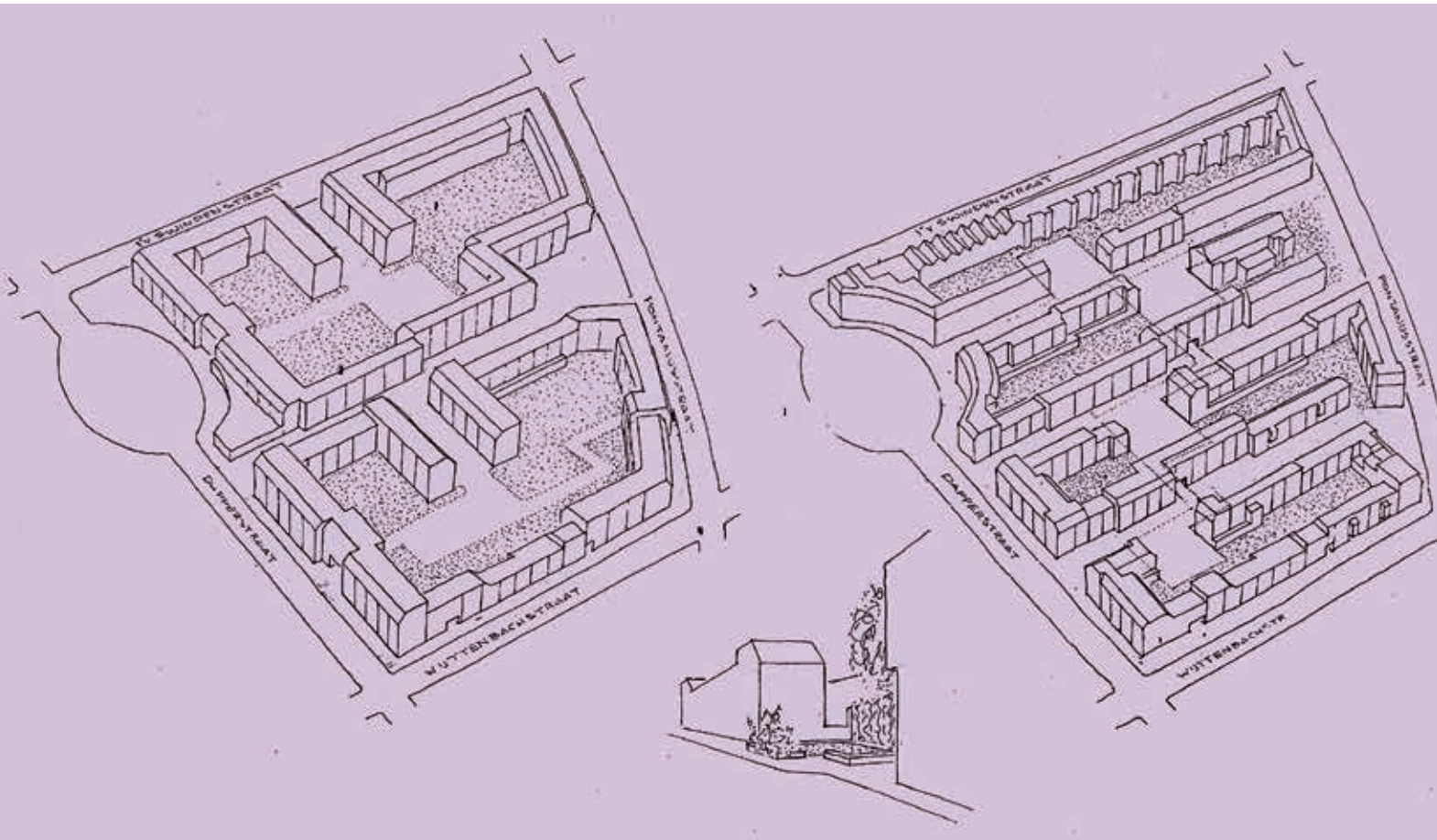
In de vergaderingen over de verkavelingsmogelijkheden lukte het de partijen niet om overeenstemming te bereiken over de stedenbouwkundige vormgeving.⁶⁹ Het gevolg was dat twee concurrerende plannen werden ontwikkeld: een voorstel van Stadsontwikkeling waarin de straten plaatsmaakten voor grootschalige woonblokken en een voorstel van de inspraakgroep met behoud van de straten en met openingen in de smalle woonblokken (afb. 11).⁷⁰ Begin 1976 organiseerde de projectgroep een tentoonstelling waarin beide plannen werden getoond en de bezoekers door te stemmen hun voorkeur kenbaar konden maken. Ruim negentig procent koos voor het buurtvoorstel. De wethouder bepleitte echter het plan van zijn eigen dienst.⁷¹ Dat de bewoners niet opgaven, blijkt uit het uitgekristalliseerde plan dat zij vervolgens met Borkent ontwikkelden. Daarin toetsten zij hun voorstellen aan de be-

10. Drie verkavelingsmodellen behorend bij het inspraakrapport van de inspraakgroep van de zuidhoek, april 1975 (Stadsarchief Amsterdam)

11. Twee concurrerende plannen voor de zuidoosthoek: links het plan van de afdeling Stadsontwikkeling, rechts het buurtplan, 1976 (Stadsarchief Amsterdam)

zonningsnormen van Stadsontwikkeling en toonden zij aan dat allerlei berekeningen van Stadsontwikkeling niet klopten, terwijl het buurtplan wel voldeed aan die normen.⁷² Het bleek bijvoorbeeld mogelijk om privacy te creëren zonder de straatbreedte te vergroten door te variëren met verschillende woningtypen, zodat ramen niet tegenover elkaar waren gesitueerd en overburen zodoende niet recht bij elkaar naar binnen konden kijken.⁷³ Het conflict werd eind juni 1977 door de Raadscommissie voor Stadsontwikkeling beslecht in het voordeel van het buurtplan met de dringende oproep om vaart te zetten achter de realisatie.⁷⁴

De inspraakgroep kon na de goedkeuring van haar stedenbouwkundige plan beginnen met het maken van bouwplannen.⁷⁵ Al snel kwam een heuse bouwvloed op gang. In juni 1978 meldde de projectgroep dat de oplevering van het eerste bouwproject in de Wijtenbachstraat in oktober dat jaar werd verwacht. Op dat moment begon de bouw van het tweede project in de Pieter Nieuwlandstraat en ondertussen waren al vier andere bouwprojecten in de Dapperstraat, Wijtenbachstraat en Van Swindendwarsstraat in voorbereiding.⁷⁶ Voor nog eens zeven projecten verspreid over de buurt vond de voorbereiding in de loop van 1979 plaats, zodat begin jaren tachtig in grote delen van de

Dapperbuurt de resultaten van de stadsvernieuwing zichtbaar werden.⁷⁷ Hoewel in de loop van dat decennium het accent meer van sloop en nieuwbouw naar renovatie verschoof, werden tot eind jaren tachtig sociale huurwoningen gerealiseerd op basis van het buurtplan en naar ontwerp van door de buurt gekozen architecten. Door middel van een inspraakstructuur met 'buurtbouwteams' en regelmatig 'buurtbouwoverleg' bleven de bewoners betrokken bij het ontwerpproces. Eind 1983 schreef de projectgroep dat ze van het gemeentebestuur de opdracht hadden om 'er voor te zorgen dat de plannen voor de stadsvernieuwing gemaakt worden in goed overleg met de buurt. Ze [de ambtenaren] zijn verplicht bij elk voorstel aan het gemeentebestuur te vertellen wat de buurtbewoners vinden.'⁷⁸ Het buurtplan werd dan ook vrij nauwkeurig gerealiseerd, hooguit bijgestuurd door de ervaring van de opgeleverde projecten. Zo werd een dwarsstraat gerealiseerd en kregen drie bouwblokken onderbrekingen in de straatwand (afb. 12).⁷⁹

Aangezien de eerste bouwprojecten al vanaf 1975 in voorbereiding waren, laat het ontwerpproces zich door middel van de notulen van de inspraakvergaderingen volgen. De archieven die voor dit onderzoek zijn gebruikt, bevatten echter geen documentatie over het

12. Straatwand met 'straattuin'-onderbreking in de Pieter Nieuwlandstraat ten oosten van de Dapperstraat, naar ontwerp van de inspraakgroep van de zuidhoek en Hans Borkent, 1975-1988 (foto auteur)

ontwerpproces vanaf de jaren tachtig. Aangezien wel een intensieve inspraakstructuur bleef bestaan, is het aannemelijk dat hier meer routinematig vervolgd werd gegeven aan het proces dat met het eerste bouwproject was ingezet.⁸⁰ Voor het eerste project in de Wijtenbachstraat werd het programma van eisen in de bewonersvergadering besproken en voerden bewoners en Borkent gesprekken met diverse architecten, waarna zij Hein van Meer uitkozen.⁸¹ Van Meer ontwierp meerdere varianten, waarvan vooral de ontsluiting en de plaatsing van de bergingen met de inspraakgroep werden bediscussieerd.⁸² De inspraakgroep had een duidelijke voorkeur voor portiekwoningen omdat dit goedkoper was, meer woningen opleverde, de slaapkamers dan aan de achterkant gesitueerd waren en ze meer privacy boden.⁸³ Ook wilden de buurtbewoners balkons aan zowel de voor- als de achterkant.

In de Wijtenbachstraat verrees in 1978 een wooncomplex met een vrij massieve gevelwand en een langgerekte trapeziumvormige daklijn in bruin baksteen. Voor het tweede bouwproject dat in de Pieter Nieuwlandstraat werd gerealiseerd, koos de inspraakgroep Jan Koning als architect. Paul De Ley werd eveneens overwogen, maar hij viel af omdat zijn voorstellen al te

veel waren uitgewerkt om nog aan het buurtplan te kunnen worden aangepast.⁸⁴ Koning ontwierp een complex in zandkleurig baksteen, met haaks op de gevel uitkragende ingangstrappen, glazen erkers, blauwe balkons en woningen in de plint. Andere architecten die voor de zuidhoek ontwerpen maakten, waren onder meer Hein de Haan, Jef Reintjens en Martin Wijnen. Borkent tekende in 1984 voor de kopse kant van het bouwblok tussen de Pieter Nieuwlandstraat en de Reinwardtstraat, aan de westkant van de Dapperstraat (afb. 13).⁸⁵ Het complex heeft een gepleisterde gevel, winkels in de plint en een bovenverdieping met ronde erkers. Ten slotte ontwierp hij in 1988 het turquoise gekleurde kwart van de pleingevel van het Dapperplein (afb. 14).⁸⁶ In het informatieboekje voor de toekomstige bewoners schreef Borkent dat in twaalf ontwerpvergaderingen uitvoerige discussies waren gehouden over de vormgeving, waarna hij concludeerde: 'Het plan zoals het nu wordt aanbesteed [...] volgt echter in grote lijnen en vaak ook in detail de conclusies van de vergaderingen, zodat ook hier de inspraak zijn nut heeft bewezen.'⁸⁷

Rond 1980 was volgens Borkent binnen de stadsvernieuwingsarchitectuur al een standaardisatie zicht-

13. Woningbouw met winkels in de plint van de kopse kant van het blok aan de Dapperstraat, tussen de Pieter Nieuwlandstraat en de Reinwardtstraat naar ontwerp van Hans Borkent, 1984-1987 (Stadsarchief Amsterdam)

14. Woningbouw met winkels in de plint aan het Dapperplein naar ontwerp van de inspraakgroep van de zuidhoek en Hans Borkent, 1988-1990 (foto auteur)

baar; de ontwerpbenadering van de stadsvernieuwing werd in beleid geformaliseerd. Hierdoor nam weliswaar de bouwproductie toe, maar de vormgeving werd soberder en de projecten werden minder genuanceerd ingepast in de historische stadsstructuur. Borkent constateerde dat in de beginfase actiegroepen met jonge architecten een manier van stadsvernieuwing hadden moeten bevechten op de heersende politieke en stedenbouwkundige opvattingen. Naarmate hun visie meer geaccepteerd raakte en het aantal gerealiseerde projecten groter werd, tekende zich volgens hem echter een ontwikkeling af waarbij steeds meer een beroep moest worden gedaan 'op de grotere efficiency van bureaus die al vele jaren geleden de botte bijl van de woningproductie hebben geleerd te hanteren. Weliswaar in situaties waar het niet zo erg veel kwaad kon, maar chirurgen zullen het nooit meer worden.'⁸⁸ Borkent leek zichzelf hiermee de kennelijk bij anderen ontbrekende chirurgische vaardigheden toe te dichtten, maar zijn observaties verklaren wel de verschillen in de vormgeving tussen de projecten uit de jaren zeventig en die uit de jaren tachtig.

DE BURGER ALS ONTWIKKELAAR

Vijftien jaar lang werden in de Dapperbuurt woningbouwprojecten in de sociale huursector gerealiseerd die qua vorm en volume verschillen, maar wel een gemeene deler hebben: de gebouwen puilen letterlijk uit van de balkons en erkers. Deze zijn rond, trapeziumvormig, rechthoekig, wit of juist gekleurd, accentueren een hoek of maskeren de aansluiting tussen twee gebouwen, maar steeds zijn ze beeldbepalend voor de gevelwand. In dit artikel zijn het ontwerpproces en de ideeën achter de stadsvernieuwingsarchitectuur onderzocht aan de hand van velerlei overlegdocumenten die voortkwamen uit de samenwerking tussen buurtbewoners en architecten. Hieruit blijkt dat bewoners een doorslaggevende stem hadden bij de vernieuwing van hun buurt; ze ontwierpen door middel van 'direkte democratie'. Daarbij streefden zij steeds naar een levendig straatbeeld en naar behoud en versterking van de sociale cohesie in de buurt. Ze wilden aan de straat wonen, ze wilden gezamenlijke buitenruimte, ze wilden privacy zonder zich af te schermen en dat konden ze alleen realiseren binnen de marges van de bouwvoorschriften en financiële middelen. Die balkons zijn daarom niet primair bedoeld als private verblijfsruimte, maar dienden als ontmoetingsruimte: voor een praatje met de burens en voorbijgangers, terwijl de erkers uitzicht bieden op het straatleven. Ze zijn ontworpen om bij te dragen aan een levendig straatbeeld en sociaal contact.

Hoewel de samenwerkingsverbanden tussen bewoners en architecten in elke Amsterdamse stadvernieuwingsbuurt anders tot stand kwamen en tot verschillende architectonische resultaten leidden, laat

het voorbeeld van de Dapperbuurt zien dat ze daadkrachtige coalities vormden. Gezamenlijk zochten ze naar creatieve oplossingen om de schijnbare tegenstelling tussen de historisch gegroeide stad en moderne architectuur en stedenbouw te overbruggen. En gezamenlijk bevochten ze met hun buurtplannen een alternatieve ontwerpbenadering op de gangbare politieke en stedenbouwkundige opvattingen. Ze initieerden rond 1970 een informeel en destijds onconventioneel ontwerpproces met uitgebreide inspraakprocedures. In plaats van een blanco blad als uitgangspunt te nemen, gingen ze uit van de kwaliteiten van de bestaande omgeving en de belangen en wensen van de bewoners. Dit resulteerde in behoud van de bestaande morfologie en functiemenging. De woningbouwprojecten kregen echter een beduidend grotere schaal dan de individuele panden waaruit de buurt tot dan toe bestond. Het volume ervan correspondeerde in eerste instantie niet met het vocabulaire en actierepertoire van de buurtbewoners, die zich immers tegen grootschalig fysiek ingrijpen verzetten. Zij wilden hun vertrouwde leefomgeving niet opgeven, maar hadden wel behoefte aan modern wooncomfort. Uit dit onderzoek blijkt dat de nieuwbouw het beste van beide moest combineren, waardoor kleinschaligheid sneuvelde ten behoeve van betaalbaarheid. Om toch de suggestie van kleinschaligheid te wekken, werden de gevelwanden verticaal geleed en in hoogte afgebakend door middel van balkons, erkers, hijsbalken, dakoverstekken en verspringende rooilijnen. Dit zijn vormelementen uit de vooroorlogse bouwpraktijk die net als de bouwmaterialen voor aansluiting op de historische stad moesten zorgen, doch zonder historiserend te reproduceren. Zowel contrast met als aansluiting op de context zijn aldus relevante criteria voor de waardering van de stadsvernieuwingsarchitectuur.

Critici hebben de stadsvernieuwing veelal veroordeeld vanwege een vermeend gebrek aan stedenbouwkundige planning en een povere vormgeving.⁸⁹ Dit onderzoek laat echter zien dat de makers van de stadsvernieuwing, de creatieve wooncoalities, wel degelijk stedenbouwkundige plannen ontwikkelden. Deze buurtplannen vormden de blauwdruk voor de uiteindelijke vernieuwing van de buurt. Bovendien komt naar voren dat een wezenlijke waarde van de stadsvernieuwing haar functie is, namelijk het mogelijk maken van betaalbaar wonen op centrale locaties met hoge grondwaarden. De architectuur geeft uitdrukking aan die functie. Dit jonge erfgoed verdient dan ook aandacht, temeer omdat veel van deze sociale huurwoningen tegenwoordig worden verkocht zonder de mogelijkheid om controle te houden op prijsontwikkelingen. In feite gaat hiermee verloren waar buurtbewoners en architecten voor hebben gestreden.

NOTEN

- 1 H. de Liagre Böhl, *Amsterdam op de helling. De strijd om stadsvernieuwing*, Amsterdam 2010, 9-10; T. Verlaan, *De ruimtemakers. Projectontwikkelaars en de Nederlandse binnenstad*, Nijmegen 2017, 14-21, 135.
- 2 E. Smit, 'Het verhaal van een andere tekenwijze. De structuralistische architectuurtekening in Het Speelhuis van Piet Blom', *Bulletin KNOB* 117 (2018) 2, 81.
- 3 V.D. Mamadouh, *De stad in eigen hand: Provo's, kabouters en krakers als stedelijke sociale beweging*, Amsterdam 1992; De Liagre Böhl 2010 (noot 1); H. de Liagre Böhl, *Steden in de steigers. Stadsvernieuwing in Nederland 1970-1990*, Amsterdam 2012; Verlaan 2017 (noot 1); E. van Es en L. Voerman, *Stadsvernieuwing in stroomversnelling. Inventarisatie stadsvernieuwingssplannen Interim Saldo Regeling 1977-1985*, Amersfoort 2018; B. Maandag, *Stadsvernieuwing in Rotterdam. Vijftig jaar bouwen in de buurt*, Rotterdam 2019. In het architectuurhistorisch onderzoeksveld bleef de bestudering van de stadsvernieuwing tot dusver beperkt tot een column en enkele studies met de stadsvernieuwing als deelonderwerp: W.J. van Heuvel, *Structuralisme in de Nederlandse architectuur*, Rotterdam 1992; J.E. Abrahamse, 'Stadsvernieuwing Amsterdam', www.archined.nl, 27 oktober 2003 [geraadpleegd 20 september 2018]; M.E. de Vletter, *De kritiese jaren zeventig. Architectuur en stedenbouw in Nederland 1968-1982*, Rotterdam 2004; M. Teunissen, *Theo Bosch. Knokken voor de stad*, Rotterdam 2006; T. Claassen, *Paul De Ley (1943). Bouwen voor de buurt – op zoek naar context en continuïteit*, Rotterdam 2007; C. Wagenaar, *Town Planning in the Netherlands since 1800*, Rotterdam 2011.
- 4 Zie bijvoorbeeld: C. Weeber, 'Formele objectiviteit in stedenbouw en architectuur als onderdeel van rationele planning', *Plan* 10 (1979) 11, 26-47; G. Komrij, *Het boze oog*, Amsterdam 1983 [1991]; Abrahamse 2003 (noot 3).
- 5 H. Ronden en N. Noorman, *Particulier opdrachtgeverschap in de woningbouw*, Rotterdam 2007, 20-21; D. van Gameren (red.), *Samen bouwen. De architectuur van het collectief particulier opdrachtgeverschap*, Rotterdam 2013.
- 6 Verlaan 2017 (noot 1), 14, 16.
- 7 E. Smit, 'De structuralistische architectuurtekening: vijf typen', www.hetnieuweinstituut.nl [geraadpleegd 25 mei 2019]. Met narratieve tekeningen bedoelt Ellen Smit het type tekening met veel tekst, aanbevelingen, vragen, stellingnames en uitleg.
- 8 Het archief van het Stadsdeel Oost en het archief van Hans Borkent zijn beschikbaar in het Stadsarchief Amsterdam; de documentatie van de Dapperbuurt, het archief van actiegroep De Sterke Arm en het archief van Ireen van Ditschuyzen zijn beschikbaar in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam; de archivalia van de andere Amsterdamse stadsvernieuwingbuurten bevinden zich voornamelijk in archieven van projectgroepen; het archief van de afdeling Stadsontwikkeling (Stadsarchief Amsterdam) is niet gebruikt: het archief is niet geïnventariseerd en al geruime tijd niet beschikbaar voor inzage, en bovendien zijn vooral de niet door Stadsontwikkeling ontworpen buurtplannen gerealiseerd.
- 9 E. Klusman en B. Teunissen, 'De binnenstadnota's 1955 en 1968', in: A. Jolles e.a. (red.) 2003, 113; M. van den Berg, *Jongens, maak het maar mooi: Stadsontwikkelaar en ambtenaar in Amsterdam 1963-1986*, Bussum 2016, 65, 93.
- 10 Gemeente Amsterdam, *Nota stadsvernieuwing: de voorbereiding*, Amsterdam 1969, 5; J.E. Abrahamse, 'Wijkverbetering en stadsvernieuwing', in: A. Jolles e.a. (red.) 2003 (noot 9) 132-133.
- 11 Van den Berg 2016 (noot 9), 94.
- 12 De Liagre Böhl 2010 (noot 1), 196-197.
- 13 G. Woudsma, 'Van de Dapperbuurt een Kasbah maken', *Het Parool*, 19 januari 1971.
- 14 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief van het Stadsdeel Oost (SDO), toegangsnr. 30666, inv.nr. 1612, ontwerpbestemmingsplan voor reconstructie van de Dapperbuurt door ir. W.T. Duyff (1972); Abrahamse 2003 (noot 10), 132-133.
- 15 O. Atzema, *Stad uit, Stad in. Residentiële suburbanisatie in Nederland in de jaren zeventig en tachtig*, Utrecht 1991.
- 16 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Ireen van Ditschuyzen (IVD), toegangsnr. ARCH00475, inv.nr. 14, colportage-lijsten van De Sterke Arm, 1970-1971.
- 17 R. Specken, *Ambtelijke projectgroepen en stadsvernieuwing. Het voorbeeld van de Amsterdamse Dapperbuurt*, Amsterdam 1976, 36; E. de Lange 'Zeven moeizame, magere jaren stadsvernieuwing in de Amsterdamse Dapperbuurt', *Wonen-TA/BK* 5 (1977) 17, 17; De Liagre Böhl 2010 (noot 1), 197.
- 18 Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Documentatie Dapperbuurt (DDB), toegangsnr. ARCH01879, inv.nr.: doos 03 map 6, 'De Dapperbuurt heeft een bestemmingsplan gekregen', *De Sterke Arm* in *Dappernieuws*, september 1973.
- 19 IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 08 map 8, bezwaarschrift tegen het ontwerpbestemmingsplan Dapperbuurt van De Sterke Arm (14 mei 1972).
- 20 Economisch Instituut voor de Bouwnijverheid, *De Dapperbuurt, reconstructie of behoud of....? een bijdrage tot de meningsvorming*, Amsterdam 1972; IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 03 map 6, bezwaarschrift tegen het ontwerpbestemmingsplan Dapperbuurt van S. Andela, H. Hubers en H. Meindersma (13 april 1972); D. Wendt, *Academie van Bouwkunst Amsterdam 1908 – 2008*, Rotterdam 2008, 160.
- 21 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1612, stedenbouwkundige raad beziet plan-Dapperbuurt in Amsterdam (29 april 1972).
- 22 B. Bommels, 'Sloop Dapperbuurt zal niet doorgaan', *Het Parool*, 26 september 1972; Specken 1976 (noot 17), 40; De Liagre Böhl 2010 (noot 1), 203.
- 23 Van den Berg 2016 (noot 9), 123.
- 24 IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 03 map 6, bijzonder bepalingen deel uitmakend van het bestemmingsplan Dapperbuurt, door wethouder C.H. de Cloe, H. Riethof en W. Wessels (20 juni 1973).
- 25 Specken 1976 (noot 17), 67-70; De Liagre Böhl 2010 (noot 1), 204.
- 26 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, buurtkrant *De Dapperklapper* van Projectgroep Dapperbuurt (21 november 1973).
- 27 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1612, Verkevelingsstudie Dapperbuurt blokken AP9, AP11 en AP13, Stadsontwikkeling (september 1973).
- 28 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (april 1974).
- 29 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1167, Eindrapport van de inspraak over vernieuwing Noord-oost hoek van de Dapperbuurt (23 maart 1974).
- 30 J.G. van der Ploeg, 'Projectmatige organisatie', *De Architect Thema* nr. 12 (1983) 17-25. De Rotterdamse wethouder Jan van der Ploeg noemde de stadsvernieuwing 'de creatieve correctie'.
- 31 Stadsarchief Amsterdam (SAA), Archief van Hans Borkent (HB), toegangsnr. 30917, inv.nr. 16, brief van Stadsontwikkeling aan de wethouder over het buurtplan (24 april 1974); IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 01 map 4, perscommuniqué gemeente Amsterdam (9 mei 1974).
- 32 IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 01 map 1, notulen van de Commelinen Von Zesenstraatvergadering d.d. 28 december 1973.
- 33 IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 01 map 3, uitnodiging aan de leden van de inspraakgroepen voor bustocht d.d. 27 april 1974; IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 01 map 3, Inleiding op programma van eisen voor het bouwplan Wagenaarstraat (28 april 1974); IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 01 map 4, uitnodiging aan de leden van de inspraakgroepen voor vergadering d.d. 2 mei 1974.
- 34 SAA, HB: 30917, inv.nr. 416, 'Architect in stadsvernieuwing: vals spel?', *Intermediair* (25 januari 1980), 45.
- 35 IISG, DDB: ARCH01879, inv.nr.: doos 01

- map 4, notulen bewonersvergadering noordoosthoek d.d. 15 mei (27 mei 1974).
- 36 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 4, notulen ontwerpteamvergadering d.d. 25 juni 1974 (5 juli 1974).
- 37 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 4, notulen ontwerpteamvergadering d.d. 26 juni 1974 (10 juli 1974).
- 38 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 4, notulen gesprek tussen architecten en Stadsontwikkeling d.d. 26 juni 1974.
- 39 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 4, verslag van de bewonersvergadering d.d. 10 juli 1974.
- 40 SAA, HB: 30917, inv.nr. 92, Dapperbuurt straatindeling buurtvoorstel (juli 1974).
- 41 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 2, 'Het eindrapport van de inspraakgroepen', *Dapperklapper* (19 maart 1974).
- 42 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 2, argumentatie voor het gesloten bouwblok (3 januari 1974).
- 43 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 2 (noot 41).
- 44 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 4, Programma van eisen voor het vullen van het gat aan de evenzijde van de Wagenaarstraat in de Dapperbuurt (27 mei 1974).
- 45 SAA, HB: 30917, inv.nr. 92 (noot 40).
- 46 SAA, HB: 30917, inv.nr. 92 (noot 40).
- 47 SAA, HB: 30917, inv.nr. 95, notulen van vergaderingen door het ontwerp-team, 1974-1975.
- 48 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, uitnodiging van bewoners voor architectensprekkuur (10 september 1974).
- 49 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1167, interview met Hans Borkent in *Dappernieuws*, s.a.
- 50 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1167 (noot 49).
- 51 SAA, HB: 30917, inv.nr. 416, (noot 34), 35-47.
- 52 SAA, HB: 30917, inv.nr. 100, eerste project noordoosthoek: rapport met plattegrond van het hele project, verschillende woningmodellen en de indeling binnen het bouwblok (februari 1975).
- 53 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, notulen bewonersvergadering noordoosthoek d.d. 26 september 1974.
- 54 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 4, notulen van de bewonersvergadering noordoosthoek d.d. 28 november 1974; SAA, HB: 30917, inv.nr. 95, notulen ontwerpteamvergadering d.d. 4 december 1974.
- 55 SAA, HB: 30917, inv.nr. 110, verslag van de bouwvergadering d.d. 24 januari 1978.
- 56 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (september 1977).
- 57 SAA, HB: 30917, inv.nr. 120, programma van eisen projecten 11.3, 11.4 en 13.2 (21 juli 1977); SAA, HB: 30917, inv.nr. 122, informatieboekje derde bouwproject noordoosthoek (mei 1978); SAA, HB: 30917, inv.nr. 151, toelichting op het vierde project noordoosthoek, 1981-1984.
- 58 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, uitnodiging voor twee bijeenkomsten over 'de toekomst van uw buurt', d.d. 10 en 11 oktober 1974.
- 59 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, *De Dapperklapper* (oktober 1974).
- 60 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, brief van bewonersgroep zuidhoek aan projectgroep (20 oktober 1974).
- 61 SAA, HB: 30917, inv.nr. 16, brief van de Zuidgroep aan de projectgroep over de aanstelling van Borkent (26 november 1974); IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, verslag van de bewonersvergadering groep Zuid d.d. 30 oktober 1974.
- 62 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1612, rapport van de inspraakgroep Dapperbuurt-Zuid (11 april 1975).
- 63 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1612 (noot 62), 9.
- 64 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 01 map 5, verslag van de bewonersvergadering groep Zuid d.d. 18 december 1974.
- 65 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, commentaar op het rapport zuidelijke Dapperbuurt (15 mei 1975).
- 66 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag van de vergadering inspraakgroep Zuid d.d. 5 juni 1975; IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag gesprek projectgroep - inspraakgroep Zuid d.d. 9 september 1975.
- 67 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, notulen zuidgroepvergadering d.d. 1 oktober 1975.
- 68 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag gesprek projectgroep - inspraakgroep Zuid d.d. 9 september 1975.
- 69 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1612, bijlage bij het rapport van de zuidelijke Dapperbuurt van het buurtoverleg (februari 1977).
- 70 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1612, tentoonstellingsboekje 'Kijk onze buurt', 30 januari tot en met 1 februari 1976.
- 71 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, notulen vergadering inspraakgroep Zuid d.d. 11 februari 1976; SAA, HB: 30917, inv.nr. 21, brief van de wethouder aan de raadscommissie voor Publieke Werken en Stadsontwikkeling (17 juni 1977); NB: De Liagre Böhl 2010 (noot 1), 210-211 schetst een ander historisch verloop.
- 72 SAA, HB: 30917, inv.nr. 49, Borkent over de vernieuwing van de zuidhoek, s.a.
- 73 SAA, HB: 30917, inv.nr. 22, uitwerkingsplan van het buurtrapport (1977).
- 74 'Raadscommissie tegen zin De Cloe: "Begin met uitvoering wijkplan Dapperbuurt"', *Het Parool*, 30 juni 1977.
- 75 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (september 1977).
- 76 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (oktober 1978).
- 77 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (augustus 1980).
- 78 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (november 1983).
- 79 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (mei 1983).
- 80 SAA, SDO: 30666, inv.nr. 1174, *De Dapperklapper* (juni 1982).
- 81 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, notulen eerste vergadering van het ontwerp-team Wijtenbachstraat (23 januari 1975); IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, notulen inspraakvergadering Zuid-Dapperbuurt d.d. 12 maart 1975; IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag van de vergadering inspraakgroep Zuid d.d. 22 april 1975.
- 82 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag van de vergadering inspraakgroep Zuid d.d. 7 mei 1975.
- 83 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag van de vergadering inspraakgroep Zuid d.d. 5 juni 1975.
- 84 IISG, DDB: ARCHO1879, inv.nr.: doos 03 map 3, verslag van de vergadering inspraakgroep Zuid d.d. 17 september 1975.
- 85 SAA, HB: 30917, inv.nr. 50, projectdocumentatie Dapperstraat (1987).
- 86 SAA, HB: 30917, inv.nr. 71, projectdocumentatie van drie locaties in de Dapperbuurt, s.a.
- 87 SAA, HB: 30917, inv.nr. 68, informatieboekje voor toekomstige bewoners (maart 1989).
- 88 SAA, HB: 30917, inv.nr. 416 (noot 34).
- 89 Zie noot 4.

A. ALBERS MA studeerde architectuurgeschiedenis aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Dit artikel is een bewerking van haar masterscriptie over de vormgeving van de stadsvernieuwing in Amsterdam. De

scriptie werd in december 2019 onderscheiden met de derde plaats in de Volkskrant-IISG scriptieprijs. Albers werkt bij het Projectmanagementbureau van de gemeente Amsterdam.

DESIGNING WITH 'DIRECT DEMOCRACY' LOCAL RESIDENTS, ARCHITECTS AND THE DESIGN OF URBAN RENEWAL IN AMSTERDAM, 1970–1990

AIMÉE ALBERS

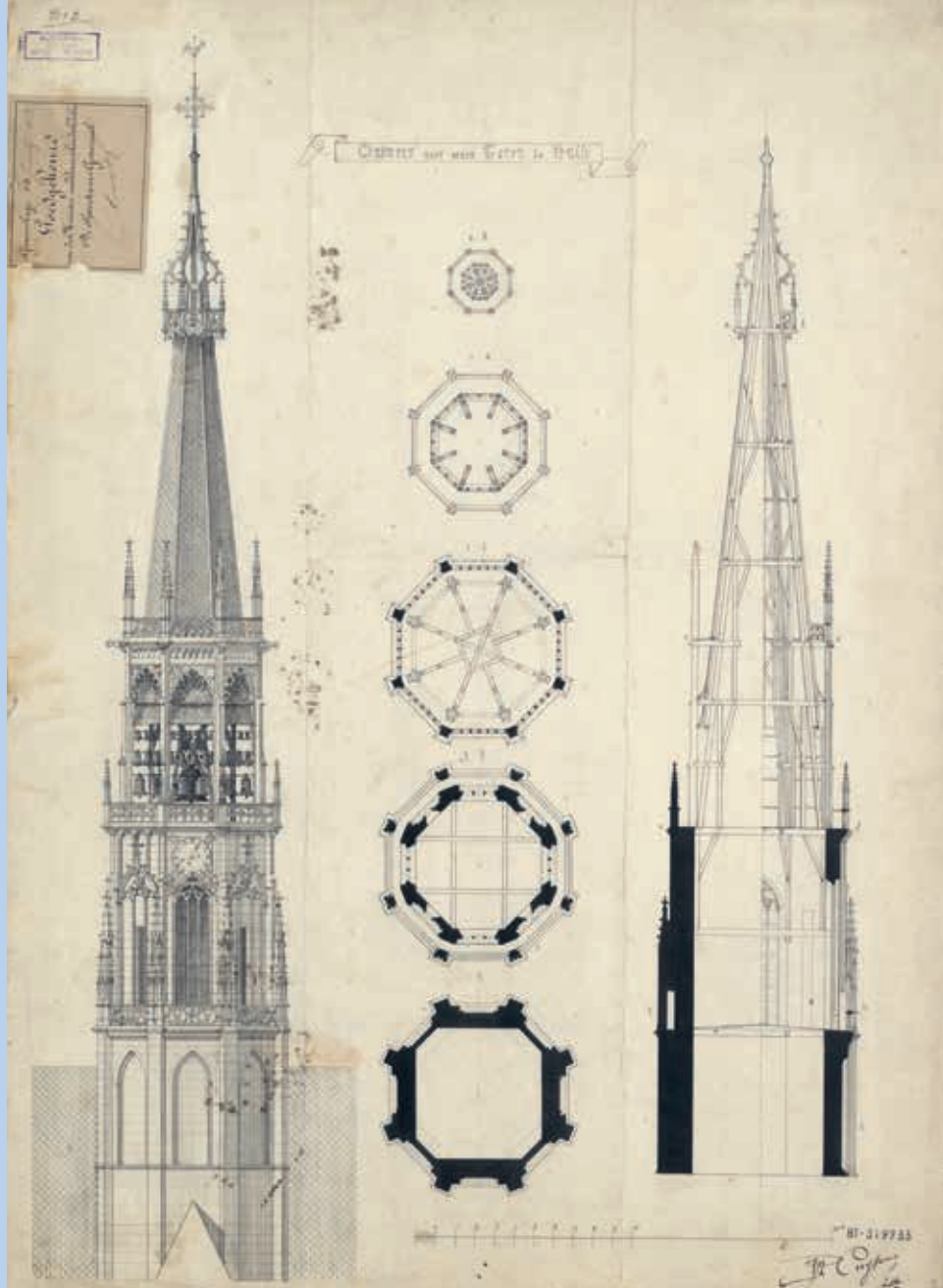
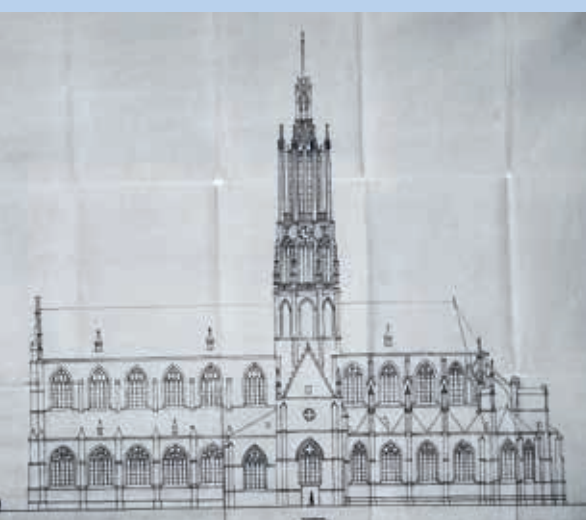
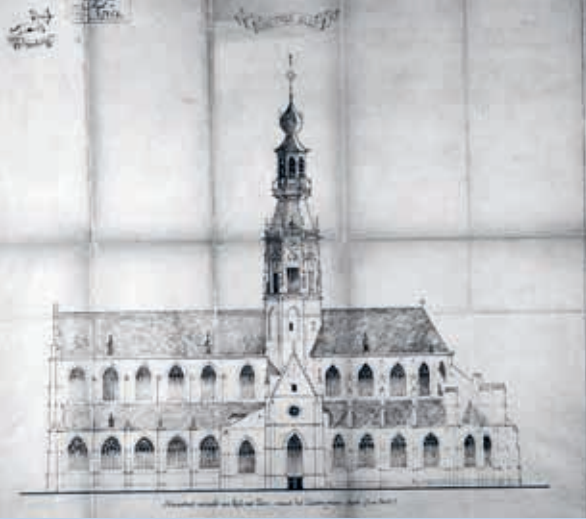
In the 1970s and '80s residents and architects in Amsterdam worked together to shape the renewal of their neighbourhood. Working outside traditional planning constraints they initiated a process for designing 'neighbourhood plans' that gave priority to affordable housing and minimized disruption to the existing social and urban design structure. Although these neighbourhood plans stood in stark contrast to prevailing political and urban planning ideas, they formed the basis on which urban renewal was realized from the middle of the 1970s. While the focus in the historiography of urban renewal is usually on politics and policy, this article provides insight into the design process itself and the ideas behind urban renewal architecture based on numerous consultation documents generated by the collaboration between local residents and architects. The Dapperbuurt area serves as an exemplary case study.

The example of the Dapperbuurt shows that locals and architects formed energetic and effective coalitions. After the residents of the Dapperbuurt had won far-reaching control over the design process, including a say in the choice of architect, they entered into a collaboration with the architects Hans Borkent, Rob Blom van Assendelft and Hein de Haan. During the extensive consultation process the architects acted as equal discussion partners rather than all-knowing experts, while local residents provided creativity and spontaneous initiatives and had the final say. Together they designed with 'direct democracy'. In this article those collaborative arrangements are referred to as 'creative housing coalitions'. This term expresses both their

main aim and their greatest strength. It also shows who initiated the urban renewal housing projects and how grass-roots initiatives were ultimately translated into policy.

In the course of the design process, local residents and their architects sought creative ways of reconciling the apparent antithesis between the historically evolved city and modern architecture and urban design. Instead of taking a blank slate as their starting point, they proceeded on the basis of the qualities of the existing environment and the interests and wishes of the residents. This resulted in the retention of the existing morphology and functional diversity. However, the housing projects were on a much larger scale than the individual buildings that had previously made up the neighbourhood, because while the local residents were unwilling to give up their familiar living environment, they did want modern home comforts. This study has revealed that the replacement construction was required to combine the best of both worlds. In order to suggest a smaller scale, the external walls were vertically articulated, and their height demarcated by means of balconies, bay windows, hoisting beams, eaves and staggered building lines. So both contrast to and compatibility with the context are relevant criteria for evaluating urban renewal architecture. In addition, it turns out that a key merit of this urban renewal was its function, namely to deliver affordable and comfortable housing on centrally located sites with high land values. The architecture gives expression to that function.

▲ Hulst, St. Willibrord, ontwerp voor neogotische torenspits van P.J.H. Cuypers uit 1877 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

► Hulst, St. Willibrord met moderne torenspits uit 1957 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

◀ Hulst, St. Willibrord, prijsvraagontwerp van C.W. Royaards uit 1950 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Hulst, St. Willibrord, prijsvraagontwerp van O.U. Pouderoyen uit 1950 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Hulst, St. Willibrord, prijsvraagontwerp van P.H.N. Briët uit 1950 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Hulst, St. Willibrord, prijsvraagontwerp van J. Brouwer uit 1950 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

'LEUGENS TEGEN DE GESCHIEDENIS'?

KEUZEPROBLEMEN BIJ
HERSTEL VAN TORENS
IN DE TWINTIGSTE EEUW

THOMAS H. VON DER DUNK

Bij nagenoeg elke ingrijpende restauratie van een beeldbepalend monument ontstaat discussie of dit de gelegenheid is om storende latere toevoegingen te verwijderen, of om het gebouw zelfs in oorspronkelijke staat te herstellen. Ook

na de brand in de Nôtre Dame in Parijs op 15 april 2019 vielen dergelijke geluiden te vernemen: geen modieuze fratsen van hedendaagse architecten graag, herstel 'gewoon' het oorspronkelijke bouwwerk!

RESTAUREREN: RECONSTRUEREN, FANTASEREN OF MODERNISEREN?

Dat het bij een middeleeuwse kathedraal niet eenvoudig is om te bepalen wat het 'oorspronkelijke bouwwerk' is, is een tweede. Nog afgezien van de ingrijpende restauratie van Eugène Viollet-le-Duc, die feitelijk bij velen hun voorstelling van het 'oorspronkelijke bouwwerk' bepaalt.¹

Juist zijn aanpak, waarvan het resultaat inmiddels door het patina van de geschiedenis sacrosanct geworden was, getuigde van wat nu als modieuze fratsen zou kunnen worden beschouwd. Ze vloeide voort uit het idee dat het verleden maakbaar was, en dat, om de bekende woorden uit zijn eigen *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIIe siècle* (1866) te citeren, 'restaurer un édifice, ce n'est pas l'entretenir, le réparer ou le refaire, c'est le rétablir dans un état complet qui peut n'avoir jamais existé à un moment donné'.² Viollet-le-Duc's Nederlandse geestverwant Pierre Cuypers ontzag zich dan ook niet om tussen 1864 en 1891 twee barokke koepels van de Munsterkerk in Roermond te slopen en te vervangen door een volledig bijeengefantaseerde neoromaanse tweetorenfaçade.³ Gotischer dan de echte gotiek: dat was bij veel van zijn andere kerkrestauraties het resultaat geweest, net als bij de Nôtre Dame.⁴

Dat nooit weer! Zo luidde de gedachte die na de eeuwwisseling bij een nieuwe generatie baan brak. Dat vertaalde zich in 1917 in de *Grondbeginselen en voorschriften voor het behoud, de herstelling en uitbreiding van oude bouwwerken* van de Nederlandsche Oudheidkundige Bond. Deze gingen functioneren als richtlijnen van het in 1918 opgerichte en door Jan Kalf geleide Rijksbureau voor de Monumentenzorg: behouden gaat voor vernieuwen, respect voor de bouwgeschiedenis staat voorop, en eventuele aanvulling moet omwille van de historische eerlijkheid in eigentijdse bouwstijl geschieden.⁵

Zeer duidelijk valt die koersverlegging te constateren bij de restauraties aan de Utrechtse Domtoren (1901-1929).⁶ Onder de eerste restauratiearchitect Ferdinand Nieuwenhuis werden meer pinakels en hogels aangebracht dan de toren ooit had bezeten. Speciaal het spitsje werd het slachtoffer van deze gotiseringstendenzen. Het nog authentieke exemplaar uit 1382 werd in 1910 ingevolge een fout geïnterpreteerde prent van Pieter Saenredam verhoogd.⁷ Tevens werd het van de nodige extra ornamentiek voorzien, om het dramatische daklandschap te creëren dat Cuypers als gotisch ideaal voor ogen stond maar voor Kalf 'een leugen tegen de geschiedenis' was.⁸ Nieuwenhuis' opvolger George van Heukelom ging in Kalfs geest veel terughoudender te werk: hij wilde niet gissen waar gegevens ontbraken.⁹

Hoe beeldbepalender, hoe heviger de discussie. Tot de meest beeldbepalende gebouwen behoren torens, die daarom vaak als stedelijk waarmerk gelden. Tege-

lijk behoren ze tot de meest kwetsbare bouwwerken; in een oorlog sneuvelen onvermijdelijk de nodige torens, en in vreedstijd kan een blikseminslag (of een nalatige loodgieter) desastreuus zijn. Het meest tot de verbeelding sprekende brandslachtoffer bij de Nôtre Dame was de fameuze *flèche* van Viollet-le-Duc. Geen authenticiteit middeleeuws maar een neogotisch gevaarte, en daarmee ooit een moderne toevoeging aan een zes eeuwen ouder gebouw. Anno nu mag die volgens sommigen echter niet door een nieuwe moderne toevoeging worden vervangen, omdat dat de authenticiteit van het geliefde monument zou schaden.

TORENS ALS OORLOGSSLACHTOFFER

Ook aan Nederlandse torens zijn in de afgelopen honderd jaar beschietingen, bombardementen en branden niet voorbijgegaan. Zeker in het laatste jaar van de Tweede Wereldoorlog, toen het front langs de grote rivieren liep. In het rivierengebied moeten in dorpen veel oude kerktorens verloren zijn gegaan, soms inclusief het kerkgebouw zelf.

Een systematisch overzicht van deze oorlogsschade ontbreekt.¹⁰ Onze kennis van de wederopbouw beperkt zich bovendien voornamelijk tot de stedelijke kernen; van belang zijn hier de torens van de Martinikerk in Doesburg, de Catharinakerk in Doetinchem, de Eusebiuskerk in Arnhem, de Stevenskerk in Nijmegen, de Cunerakerk in Rhenen, alsmede in Middelburg zowel de toren van de Abdij (de 'Lange Jan') als die van het stadhuis.¹¹

Tot de slachtoffers behoorden ook enkele neogotische creaties, zoals van Cuypers de St. Landricus in Echt (1872) en de hoge houten spits op de laatgotische vieringtoren van de St. Willibrord in Hulst (1876), al de zevende in successie.¹² In het eerste oorlogsjaar kostte stormschade ook de enorme neogotische spits van de St. Martinus in Weert de kop. Verder was bij de Christoffelkathedraal in Roermond en de St. Martinus in Venlo weinig meer van de torens over.¹³

In al deze gevallen rees de vraag of men de verwoeste torens moest herbouwen en zo ja, in welke vorm. Gezien hun relatief geringe praktische nut en de naoorlogse geldkrapte lagen de prioriteiten elders en bezat herbouw niet de hoogste urgentie. Schaarste aan geld, bouw materiaal en mankracht dwong eerst de inzet van alle middelen voor noodzakelijker bouwactiviteiten af.¹⁴ Herbouw van de toren vormde vrijwel steeds het sluitstuk van de herbouw van de kerk als geheel en liet soms tot in de jaren zestig op zich wachten. Het langst in Rhenen, waar de al in 1948 in gang gezette reconstructie na forse vertraging pas in 1978 definitief gereedkwam.¹⁵

DE WEDEROPBOUW VAN VERWOESTE TORENS: DRIE HOOFDVRAGEN

Als tot herbouw werd besloten, stond men automatisch voor de vraag in welke vorm dat zou moeten gebeuren. Merkwaardigerwijs is nog nooit systematisch geëvalueerd wanneer en op grond van welke criteria men al dan niet tot herstel van verwoeste torens is overgegaan en daarbij voor oude of nieuwe vormen heeft gekozen.¹⁶ Als zodanig was deze opgave natuurlijk niet nieuw; ook in eerder eeuwen speelde ze voortdurend.¹⁷ Maar in het moderne tijdperk van een meer theoretisch onderlegde aanpak van monumentenzorg valt meer reflectie op de relevante uitgangspunten te verwachten. Die werden ook expliciet geformuleerd.

In hoeverre hield men zich in de praktijk aan de restauratierichtlijnen uit 1917, die een vrijmoedige aanpak als die van Cuypers taboe verklaarden? Richtlijnen die aan het naar believen ‘reconstrueren’ van middeleeuwse torens zoals ze er ooit hadden uitgezien of eigenlijk hadden *moeten* uitzien een einde maken? Of werd daar regelmatig van afgeweken? En wat gaf dan de doorslag? Bovenal: valt daarin enige lijn te ontdekken – chronologisch of anderszins – of blijkt de uitkomst tamelijk willekeurig?

Dit artikel beoogt een eerste analyse van dit vraagstuk te geven. Dat gebeurt op basis van voorhanden literatuur, want op afzonderlijk torenniveau is dit vaak wél uitgezocht. Wat nog ontbreekt is een vergelijking. Die volgt hieronder, aan de hand van zo’n twintig prominente torens. Deze staan alle in een stedelijke context, want voor dorpen ontbreekt informatie over de besluitvorming nog nagenoeg geheel.

De overgrote meerderheid betreft kerktorens, maar er zit ook een enkele profane toren bij. Hoewel het aandeel oorlogsslachtoffers groot is, heb ik mij daartoe niet beperkt. Voor de cruciale vragen is de oorzaak van de schade evenmin a priori doorslaggevend als het al dan niet kerkelijke karakter. Speciale aandacht vragen vijf prijsvragen: voor de stadhuistoren in Leiden na de brand van 1929 en, na de oorlog, voor nieuwe (bekroningen van) kerktorens in Zutphen (1948), Weert (1950), Hulst (1950 en 1953) en Arnhem (1954).¹⁸

Zo’n prijsvraag genoot de uitgesproken voorkeur van Monumentenzorg, zonder twijfel in de hoop op een eigentijdse uitkomst, maar werd dus relatief weinig uitgeschreven.¹⁹ Dat laatste kwam mede door de behoudende mentaliteit van de toreneigenaren en het juist plaatselijk bestaande verlangen naar een replica of tenminste een historiserend bouwsel. Door zonder voorafgaande prijsvraag de opdracht direct aan een geestverwante architect te verstrekken, poogde men het tegendeel uit te sluiten.²⁰ Bovendien bestond in brede kring – ook binnen de vakwereld zelf – twijfel of hedendaagse architecten wel in staat waren ‘goede’ eigentijdse torens te ontwerpen.²¹

Hieronder zullen zo drie hoofdvragen de revue pas-

seren, die men zich voorafgaand aan daadwerkelijk herstel steeds successievelijk moet hebben gesteld. Allereerst of een verloren toren (bekroning) überhaupt herbouwd moest worden. Vervolgens, indien het antwoord bevestigend luidde, wat dat dan betekende: exacte herbouw (eventueel met praktische of technische aanpassingen), terugkeer naar een (vermeende) eerdere oerversie of iets nieuws? En tot slot, in het laatste geval, of men dan koos voor semi-historiserende nieuwbouw of voor een echt moderne toren. Vallen uit de gang van zaken bepaalde – mogelijk stilzwijgende – criteria te destilleren? Was bijvoorbeeld een streven naar stijlzuiverheid, of de waardering van de bouwperiode van de verwoeste toren van invloed?

WEL OF NIET HERBOUWEN?

Dat brengt ons bij de eerste hoofdvraag. Geldgebrek zal vaak hebben geleid tot discussie of herbouw noodzakelijk was, of dat – als alleen de bekroning verdwenen was – met een simpele afdekking kon worden volstaan. Onvoltooide of in een ver verleden van hun bovenbouw beroofde torenstompen telde Nederland immers al vele, en daar waren zeer indrukwekkende exemplaren onder, zoals in Leeuwarden en Zierikzee.

In hoeverre zulk summier herstel serieus is overwogen, zal mede hebben afgehangen van de symboolwaarde van de toren. Voor de ook na zijn terugtreden in 1939 nog invloedrijke Kalf gold dat symbolische belang zeker. De Rijksdienst voor de Monumentenzorg, zoals het Rijksbureau vanaf 1946 heette, achtte het niet herstellen van beeldbepalende gebouwen zoals torens ondenkbaar.²² Dat sloot discussie echter niet uit. Bekend is die inzake de herbouw van de spits van de St. Martinus in Weert, die eind 1940 door een zware storm was geveld. De gotische toren van deze kerk was eeuwenlang een door een vierkante helm afgesloten lage stomp geweest, tot de toevoeging van het bovenste neogotische vierkant plus spits door Johannes Kayser in 1887-1889 hem dubbel zo hoog had gemaakt.²³ In de aanloop naar de prijsvraag kwamen vele opties ter sprake.²⁴ De Haarlemse architect Gerard Holt verklaarde dat de toren best zonder spits kon worden gelaten, gezien de vele prachtige torens ‘waarvan de suggestieve bekoring voor een niet gering deel te danken is aan de onvoltooidheid’, indachtig bijvoorbeeld de Nôtre Dame.²⁵ Prijsvraagdeelnemer Dig Itha kwam inderdaad met zo’n torenstomp.²⁶

Ook in Zutphen, waar de classicistische torenbekroning van de gotische Walburgiskerk in 1948 was afgebrand, kwam die optie serieus ter tafel.²⁷ Daarvan getuigen enkele bewaarde projecten.²⁸ In Roermond werd het een tijdelijke oplossing, net als in Echt.²⁹ Ook na de sloop van de bouwvallige torenspits van de Jacobskerk in Den Haag in 1951 werd even overwogen om de zeskantige torso vlak af te dekken, maar dat kreeg geen vervolg. Zou dat voor een niet-religieus

► RHENEN

Cunerakerk voor de verwoesting (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Cunerakerk na de herbouw (foto auteur)

▼ DOESBURG

Martinikerk voor de restauratie van 1919-1930 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

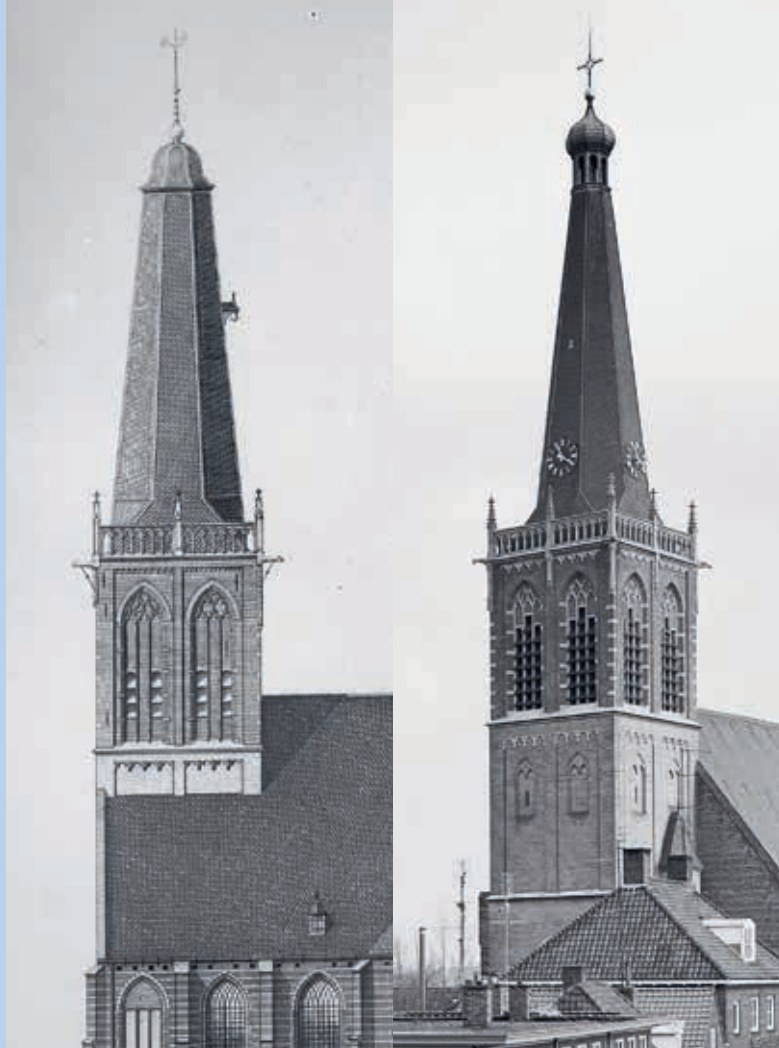
Martinikerk na de restauratie van 1919-1930 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Martinikerk na de herbouw van 1959-1972 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

DOETINCHEM ◀

Catharinakerk voor de verwoesting, opmetingstekening
ten behoeve van een vooroorlogse restauratie
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
Catharinakerk na de herbouw (Rijksdienst voor het
Cultureel Erfgoed)

NIJMEGEN ▼

Stevenskerk voor de verwoesting met bekroning uit
1604 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
Stevenskerk na de herbouw met bekroning uit 1949
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

utilitair bouwwerk nog acceptabel zijn, een kerktoeren verlangde een spits.³⁰

Dergelijke suggesties bleven daarom uitzonderingen. Ook na de Leidse stadhuisbrand was het geen punt van discussie: het nieuwe stadhuis moest weer een toren krijgen. Hoe die eruit diende te zien, was een andere kwestie. Dat brengt ons bij de tweede hamvraag: moest men de toren in oude vorm herbouwen, of voor iets anders kiezen?

HERBOUW VAN GEHEEL MIDDELEEUWSE TORENS

Monumentenzorg koesterde na 1945 een voorkeur voor eigentijdse wederopbouw. Kalf formuleerde het zo: 'Onze onherstelbaar verwoeste torens moeten alle herbouwd, maar ik zie geen reden waarom men zou trachten dit in hun oude gedaante te doen.'³¹ Veel anderen zagen die reden wel, en daarmee is het beeld verrassend gemêleerd. Tegen de tijd dat de cruciale beslissingen eindelijk vielen, was Kalf al van het toneel verdwenen en haalden zijn hartstochtelijke pleidooien voor vertrouwen in eigentijdse architectuur bij restauraties weinig meer uit.³²

Herbouw in de vooroorlogse gedaante vond plaats in Doesburg (Martinikerk) en Doetinchem (Catharinakerk). Het betrof hier torens die in vorm geheel middeleeuws waren, inclusief de tot 1945 bestaande gotische naaldspitsen, ook al waren die in *materieel* opzicht meermalen grondig vernieuwd. De stilistische eenheid ervan maakte de keuze eenvoudiger. Voor de herbouw gold in Doesburg nadrukkelijk ook behoud van die gotische vorm tot in de details, waarvoor oude foto's en restauratietekeningen van Wolter te Riele zeer behulpzaam bleken.³³

In Doetinchem werd de herbouw aangegrepen om de toren niet meer half in, maar geheel vóór de kerk te plaatsen. Hiermee kon inwendig ruimte worden gewonnen.³⁴ De reconstructie was op meer punten minder getrouw, hoewel ook hier tekeningen van Te Riele als uitgangspunt hadden kunnen dienen. Bij de detaillering keek men tevens naar andere torens in Nederlandse gotiek, en de toren als geheel werd veel lager dan de oorspronkelijke.³⁵

HERBOUW VAN POST-MIDDELEEUWSE TORENBEKRONINGEN?

In Arnhem vond dat herstel in oude luister bij de Eusebiuskerk niet plaats, ofschoon daartoe een goede opmetingstekening uit 1894 had kunnen dienen.³⁶ Die werd wel voor het herstel van het onderstuk benut.³⁷ Vermoedelijk werd de eenvoudige classicistische lantaarn met dito spits (1650-1651) als te weinig bijzonder beschouwd; zo althans luidde al in 1947 het oordeel van Berend Boeyinga, die het onderstuk zou restaureren.³⁸ De meeste Arnhemmers waren overigens wel geporteerd van herstel, maar het stadsbestuur wilde als nieuw begin voor een nieuw Arnhem een nieuwe to-

ren, en ook Kalf hield daartoe een krachtig pleidooi.³⁹ Wat er uitrolde was een compromis: herstel van de tweede, bovenste gotische torengeleding en een besloten prijsvraag voor een nieuwe bovenbouw met spits.⁴⁰

In Nijmegen was de uitkomst voor de Stevenskerk een totaal andere, ofschoon het eveneens een gotische toren met een bekroning van veel later datum betrof. Kennelijk werd aan deze, in 1604-1605 in renaissance-trant opgetrokken torenhelm wél waarde gehecht; hij gold als veel karakteristieker. Niets suggereert dat ooit serieus iets nieuws is overwogen. Een en ander gebeurde zelfs met het fiat van Kalf, die dit verdedigde met het argument dat er zeer betrouwbare tekeningen van de vernielde toren bestonden.⁴¹ Wel bracht restauratie-architect Anton Jansz op basis van eigen, niet geheel correcte vooroorlogse opmetingstekeningen veranderingen aan. Hierdoor won de bekroning drie meter aan hoogte, vermoedelijk opdat de hervormde Stevenskerk daarmee boven die van Cuypers' katholieke St. Augustinus zou uitsteken.⁴²

Voor de Abdijtoeren in Middelburg wilde het stadsbestuur getrouw herstel van de houten barokke bekroning (1712-1716) op de achtkante gotische stenen romp, die voor het stadssilhouet iconisch werd geacht.⁴³ Maar ook hier gebeurde dat niet exact. Deze wens botste namelijk op een ander verlangen van datzelfde bestuur: extra ruimte voor een groter modern carillon. Dat vereiste andere proporties – onder meer grotere openingen in de octogonen tussen de koepeldaken – waarvoor men deels kon teruggrijpen op de in 1712 afgebrande renaissance-bekroning uit 1590 met verwant silhouet.⁴⁴ Het uiterlijk daarvan was bekend dankzij een gedetailleerde prent en foto's van een in 1940 verbrand houten model.⁴⁵

VLISSINGEN VERSUS IJSSELSTEIN

Al eerder, na de torenbrand in 1911, was bij de Jacobskerk van Vlissingen zo'n reconstructie het uitgangspunt geweest.⁴⁶ Even had hier nog het idee gecirculeerd om de in 1501 voltooide stomp, die pas op het eind van die eeuw was voorzien van de nu afgebrande houten bovenbouw, voortaan onbedekt te laten.⁴⁷ Adriaan Willem Weissman daarentegen had gepleit voor een bekroning in moderne vormen.⁴⁸

In Vlissingen zelf echter bestond de algemene wens om de toren te herbouwen zoals hij vroeger was.⁴⁹ Dit idee werd ondersteund door Victor de Stuers, die een herbouw in twintigste-eeuwse stijl absurd achtte; waar was immers de 'eigentijdse' vormentaal te vinden die nog 89 jaar geldigheid zou bezitten?⁵⁰ Na enige gotiserende ontwerpen, waarbij de nieuwe spits dus aan de gotische romp zou worden aangepast, drukte de gemeenteraad de keuze voor een exacte kopie van de afgebrande bekroning door. Wel werd bij die herbouw in 1913-1914 de houtconstructie omwille van de brandveiligheid met gewapend beton versterkt.⁵¹

Meer succes hadden de vernieuwers bij die andere torenbrand in 1911: de Nicolaaskerk in IJsselstein.⁵² Net als in Arnhem werd hier een te onnozel bevonden top (uit 1633-1635) het slachtoffer, waarvoor desalniettemin in 1913 nog een herstelplan was vervaardigd.⁵³ Voor de bekroning van Pasqualini's bijzondere renaissance-bouwwerk (1530-1535) ging de opdracht in 1921 echter naar Amsterdamse School-architect Michel de Klerk.⁵⁴ Hij kreeg daarmee impliciet het verzoek om een eigentijdse bekroning, ofschoon een betrouwbare reconstructie op grond van foto's goed mogelijk was geweest.⁵⁵

Door geldgebrek was men in IJsselstein aangewezen op het fiat van het Rijksbureau voor de Monumentenzorg. Een substantieel deel hiervan keerde zich – tevergeefs – tegen het plan van De Klerk, dat werd gesteund door Kalf, Berlage en De Bazel, en wenste een duplicaat van de oude spits. En wel omdat, zoals de Delftse hoogleraar Karel Sluyterman het formuleerde, ‘monumenten niet moeten worden gebruikt om de architecten zich te laten uitleven’.⁵⁶ De Klerks vroegtijdige dood werd, na een daardoor dreigende impasse, juist de redding van zijn ontwerp: op aandrang van zijn weduwe werd het in 1925-1928 alsnog uitgevoerd als monument voor de architect.⁵⁷

HERBOUW VAN POSTMIDDELEEUWSE TORENS?

Bij de in 1920 door brand van zijn houten bovenbouw beroofde Wijnhuistoren in Zutphen (1620-1641) stond binnen het Rijksbureau opnieuw een meerderheid rond Berlage en De Bazel – die een nieuwe toren wilde en de oude toren als een ‘suf product uit de 19de eeuw’ (sic) betitelde – tegenover Sluyterman.⁵⁸ Vervolgens stond die meerderheid tegenover de stedelijke burgerij en de gemeenteraad, die een reconstructie verlangde – ‘niet naar de regelen der fantasie, niet naar de regelen der artisticeit, maar naar den ouden vorm, al zal daarbij artistieke leiding noodig zijn’.⁵⁹ De reconstrueerders trokken aan het langste eind; Samuel de Clerq ontwierp weliswaar op aandrang van Monumentenzorg behalve een toren in oude trant ook nog een in nieuwe, maar in 1922-1925 werd eerstgenoemde uitgevoerd.⁶⁰

Ongetwijfeld speelde hierbij een rol dat het Wijnhuis zelf bij de brand gespaard was gebleven en de herbouwde toren daarbij moest passen. De ironie wil dat in 1945 vervolgens het Wijnhuis zélf aan brand ten prooi zou vallen en toen juist de toren gespaard bleef, waarna het Wijnhuis omwille van de ‘oude’ toren in 1954 in oude vorm werd hersteld.⁶¹ Beide replica's legitimeerden zo uiteindelijk in feite elkaar.

Tot een volgende categorie behoort het stadhuis van Leiden, waar drie jaar na de brand van 1929 een besloten prijsvraag uitkomst moest bieden.⁶² Hier was geen (deels) middeleeuwse toren verloren gegaan maar één in renaissancestijl (1599),⁶³ net als de rest van het stad-

huis, waarvan alleen de voorgevel gespaard was gebleven en in het herbouwontwerp moest worden opgenomen.⁶⁴

Veel Leidenaren wilden ook de toren in oude vorm terug.⁶⁵ Anders dan het uiteindelijk bekroonde ontwerp, voorzag één van de andere vijf ingediende plannen, dat van Alexander Kropholler, daarin inderdaad: in herbouw van de toren op de oorspronkelijke plek.⁶⁶ Maar Monumentenzorg had zich al in een vroeg stadium tegen reconstructie gekeerd en een nieuwe toren bepleit, omdat een groot deel van de torenromp was afgebrand en betrouwbare opmetingstekeningen ontbraken.⁶⁷ Krophollers ontwerp werd terzijde geschoven. Hij kon echter op veel steun van buitenaf rekenen, en de onvrede over de juryuitspraak was zo groot dat nog vergeefs een adres naar koningin Wilhelmina is uitgegaan om vernietiging ervan te bewerkstelligen.⁶⁸

HERBOUW VAN NEOGOTISCHE TORENS EN TORENSPITSEN?

Van neogotische torenspitsen werd de waarde veel geringer geacht; nergens kwam het tot reconstructie. Cuypers' – inderdaad slaapverwekkend saaie – naaldspits op de St. Landricus in Echt werd door een nieuwe bovenbouw vervangen. Ook in het naburige Weert was herstel van Kaysers oude spits op de St. Martinus geen optie; in de prijsvraag van 1951 werd zelfs opengelaten of er überhaupt weer een hoge spits moest komen.⁶⁹

Bij de St. Willibrordus in Hulst was het gemeentebestuur aanvankelijk nog zonder meer van herstel van Cuypers' spits uitgegaan.⁷⁰ Dit was vervolgens echter door Kalfs opvolger Eugène van Nispen tot Sevenaer doorkruist.⁷¹ In theorie had men kunnen kiezen voor herstel van een van de zes voorgangers uit 1402, 1470, 1562, 1600, 1664 of 1724. Maar afgezien van de eerste twee was geen daarvan gotisch en dus een stilistisch logisch vervolg op de gotische torenromp geweest; ze waren steeds in de toentertijd gangbare bouwstijl uitgevoerd. Zodoende lag de uiteindelijke keuze voor een ultramoderne spits in 1957 in het verlengde van de bouwgeschiedenis.⁷² Over het uiterlijk van die eerste twee spitsen was bovendien niets bekend, zodat een ultrahistoriserende aanpak – opteren voor de ‘oorspronkelijke staat’ – hier nooit echt historisch verantwoord kon zijn.⁷³

Tot de verdwenen neogotische bekroningen van gotische torens behoort ook die van de Jacobskerk in Den Haag: de gietijzeren spits waarmee Willem Cornelis van der Waeyen Pieterszen in 1861, ter vervanging van de renaissance koepelhelm uit 1542, de zeskantige gotische torenromp had afgedekt.⁷⁴ Die spits, in de volksmond als ‘slaapmuts’ bespot, had nooit veel waardering genoten en reeds bij de restauratie van 1912-1920 was vervanging overwogen.⁷⁵ Met de Eerste Wereldoorlog samenhangende financiële en materiële problemen hadden dat verhinderd, en een in 1939

► MIDDELBURG

Lange Jan voor de verwoesting met bekroning uit 1712
(Wikimedia Commons)

Lange Jan na de herbouw met bekroning uit 1955
(Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

► VLISSINGEN

Jacobskerk tijdens de brand van 1911 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Jacobskerk na de herbouw in 1913 (foto auteur)

IJSSELSTEIN ▲

Nicolaaskerk voor de brand van 1911 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Nicolaaskerk, twee ontwerpen van M. de Klerk voor herbouw, in 1924 gepubliceerd in *Wendingen* (Wikimedia Commons)

Nicolaaskerk na de herbouw in 1925 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

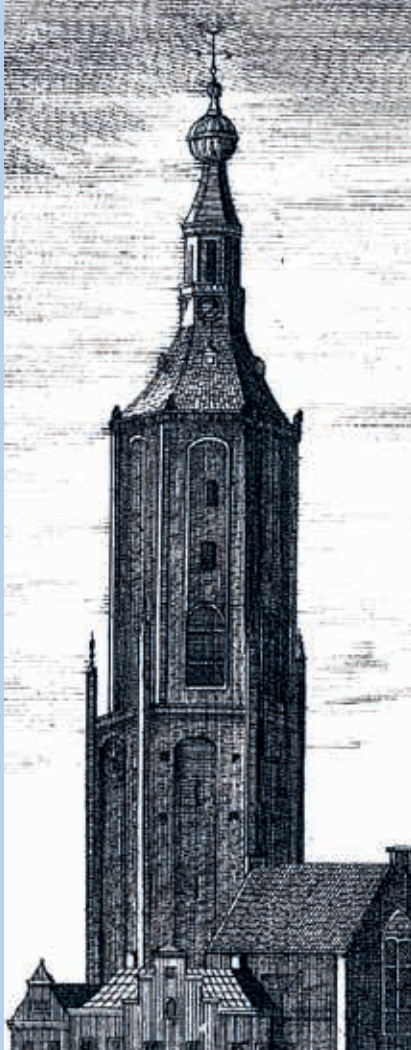

LEIDEN ◀

Stadhuisoren voor de brand van 1929 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Stadhuisoren na de herbouw in 1935 (foto auteur)

▲ DEN HAAG

- Jacobskerk met oorspronkelijke torenbekroning uit 1542 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- Jacobskerk met gietijzeren torenspits uit 1861 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- Jacobskerk met huidige torenbekroning uit 1954 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

► WEERT

- St. Martinus met neogotische torenspits uit 1887 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- St. Martinus met moderne torenbekroning uit 1958 (Wikimedia Commons)

ROERMOND ▲

Christoffelkathedraal met barokke torenbekroning uit 1663 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Christoffelkathedraal met neogotische torenspits uit 1892 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Christoffelkathedraal met in 1921 afgeknotte neogotische torenspits (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Christoffelkathedraal met neobarokke torenbekroning uit 1955 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

ZUTPHEN ◀

Walburgiskerk voor de torenbrand van 1948 met torenbekroning uit 1633 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Walburgiskerk met herbouwde torenbekroning uit 1966 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

georganiseerde prijsvraag leidde door het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog evenmin tot iets.⁷⁶ Hoewel van oorlogsschade geen sprake was, kwam de spits na 1945 snel in de gevarenzone. Toen deze in 1951 wegens bouwvalligheid moest worden gesloopt, kwamen drie opties ter sprake: de al genoemde vlakke afdekking, een moderne bekroning, en een reconstructie van de helm uit 1542. Van deze helm waren voldoende afbeeldingen bewaard gebleven en de keus viel op deze derde optie, met een vrije, meteen heftig bekritiseerde interpretatie daarvan door Hendrikus Hermanus van Zeggeren (1954-1957).⁷⁷

In Roermond stond tot zijn sloop in 1942 op de gotische torenromp van de Christoffelkathedraal nog het in 1921 afgeknotte restant van de hoge neogotische torenspits, die door Carl Weber was opgetrokken nadat de barokke bekroning (1663) in 1892 bij blikseminslag verloren was gegaan.⁷⁸ In hoeverre herstel van Webers al ernstig verformfaaide creatie in 1945 serieus is overwogen, is onbekend. In elk geval verrees in 1955-1957 een nieuwe barokke bekroning naar ontwerp van Frits Peutz. Hoewel met een modern gestileerd silhouet, heeft Peutz op basis van oude prenten zoveel mogelijk de barokke helm uit 1663 gevolgd.⁷⁹ Anders dan Webers' spits werd die duidelijk wel als een waardevol onderdeel van de bouwgeschiedenis beschouwd.

De St. Martinus in Venlo vormt een verwante casus. De eenvoudige classicistische bovenbouw met een in een koepeltje eindigend tentdak die hier in 1775 op de middeleeuwse onderbouw was neergezet, had in 1879-1882 plaatsgemaakt voor een hoge neogotische bovenbouw met dito naaldspits van Cuypers.⁸⁰ Anders dan in Roermond, was de toren echter zo zwaar verwoest dat ook aan redding van de deels nog romaanse romp niet te denken viel. Zodoende verrees hier in 1951-1953 wel een geheel nieuwe toren. Maar ook als de romp gespaard was gebleven, is de kans dat Cuypers' spits zou zijn hersteld klein. Hetzelfde geldt, anders dan voor de karakteristieke barokke helm in Roermond, voor de vrij kleurloze achttiende-eeuwse bekroning die daar aan was voorafgegaan.

OERGOTISCHE TORENPLANNEN VOOR ZUTPHEN EN MIDDELBURG

De enige casus waar niet reconstructie van de vernielde classicistische bekroning, maar van zijn gotische voorganger serieus in het vizier is geweest, vormt de Zutphense Walburgiskerk. Dat men na de brand van 1948 een prijsvraag uitschreef, maakte – net als bij de eveneens classicistische bovenbouw in Arnhem en de neogotische van Hulst en Weert – duidelijk dat men geen herstel van de verwoeste peperbus uit 1633-1637 wenste.⁸¹ Ook de samenstelling van de vijfhoekige jury, waarin Kalf zitting had, wees daarop.⁸² Ze was unaniem voorstander van een moderne bekroning, en dat werd ook expliciet in het programma van eisen aangevoerd.⁸³

Na de brand had de optie om de classicistische bekroning te herstellen in de discussie natuurlijk niet ontbroken, naast die van een nieuwe toren en – opvallend genoeg – reconstructie van de gigantische gotische naaldspits uit 1484, die in 1600 was afgebrand.⁸⁴ Al bij een eerdere restauratie van kerk en toren in 1911 waren er plannen in die laatste richting geweest.⁸⁵ Enkele prijsvraagdeelnemers grepen daar nu op terug.⁸⁶ Nadat in 1953 een impasse was ontstaan, deed burgemeester annex jurylid De Jonge dat opnieuw. De gemeenteraad betoonde zich enthousiast en opvallend genoeg ging Monumentenzorg daarmee akkoord.⁸⁷ Een en ander werd bij nader inzien echter onbevredigend geacht, en de uitkomst was tenslotte toch reconstructie van de oude 'peperbus'. Omdat het in dát geval om herstel van oorlogsschade ging, was ook rijkssubsidie beschikbaar.⁸⁸

Eerder was alleen voor het Stadhuis van Middelburg een initiatief in die richting ontplooid. In 1941 en 1942, toen tijdens de bezetting de positie van Kalf zwak was, fabriceerde Theo Haakma Wagenaar ter opvolging van de simpele renaissancehelm uit 1560 een reeks sterk op elkaar lijkende ontwerpen voor een opengewerkte stenen gotische spits op de uit 1506-1521 daterende romp.⁸⁹ Dat resulteerde in een soort Vlaams belfort, zoals dat volgens hem ooit door Anthonie Keldermans zou zijn bedoeld en alleen door omstandigheden in 1513 niet ten uitvoer was gebracht.⁹⁰

Het idee van een dergelijke completering was al direct door de Rijkscommissie als zijnde geschiedvervalsing afgewezen; ze beschouwde dit soort moderne gotiek als onzin en dergelijke uitbundige Vlaamse vormen, waarvoor geen concreet bewijs bestond, als on-Nederlands.⁹¹ Desalniettemin was het vermoedelijk vooral de in 1942 afgekondigde bouwstop die realisering voorkwam.⁹² Na 1945, toen Kalf voor even weer oppermachtig was, raakte het idee definitief passé.

HISTORISERENDE OF MODERNISERENDE NIEUWBOUW

Dat brengt ons bij de laatste hoofdvraag: indien herstel van de vorige of de oorspronkelijke toren (bekroning) niet wenselijk of niet mogelijk was, wat dan? Een toren in een historiserende trant, of juist in een bewust moderne? Van alle hierboven besproken kerktorens blijven er voor die vraag zeven over: die in Arnhem, Echt, Hulst, Venlo, Weert, IJsselstein en Zutphen, alsmede het Stadhuis van Leiden. Daaronder bevonden zich – vermoedelijk niet toevallig – alle vijf prijsvragen. Alleen in Echt, Venlo en IJsselstein was er geen in het spel.

Zutphen buiten beschouwing gelaten, staan de eindresultaten in Leiden en Hulst het meest tegenover elkaar. De nieuwe Leidse Stadhuisstoren (1935-1940) van Cornelis Blaauw was sterk historiserend en refereerde in de contouren duidelijk aan zijn voorganger.⁹³ De

nieuwe vieringtoren in Hulst (1957-1958) van prijswinnaar Jan Brouwer was een ultramodern betonnen geval dat juist bewust in niets aan zijn voorganger herinnert. Overigens had Brouwer – om zekerheidshalve op twee paarden te wedden? – ook een uitgesproken neogotisch ontwerp ingediend, dat qua onmodern karakter niet voor Blaauws Leidse toren onderdeed. Hij wist daarmee zelfs de vierde prijs in de wacht te slepen.⁹⁴

Zo ultramodern was overigens ook in Leiden aanvankelijk de bedoeling geweest. Het sterk aan zijn Hilversumse raadhuis herinnerende nieuwbouwontwerp van de eerst in de arm genomen Dudok was onder druk van de publieke opinie echter afgeschoten.⁹⁵ Daarna had de besloten prijsvraag van 1932 met vijf genodigden geresulteerd in zowel moderne als traditionele (toren)ontwerpen, waaronder de winnende inzending van Blaauw, waarover de jury overigens niet erg enthousiast was.⁹⁶ Afgezien van Krophollers replica was diens toren van alle ontwerpen met afstand de meest traditionele, omdat de andere drie deelnemers duidelijk eigentijdse vormen gekozen hadden.

De nieuwe torens van Arnhem, Echt, Venlo en Weert nemen een tussenpositie in: in hun contouren historiserend en aanleunend tegen de traditie van middeleeuwse torens, met een opbouw in blokvormige geledingen en een bekronende spits. Maar ze zijn veelal uitgevoerd in moderne materialen met een moderniserende detaillering die vaag aan het verleden herinnert, zonder veel ornamentiek die expliciet het verleden kopieert: een gestileerd soort pseudomoderne naoorlogse neogotiek. De Klerks (voorspelbaar) eigentijdse ontwerp voor IJsselstein vormt een geval apart: een bescheiden aanvulling in de stijl van de Amsterdamse School, die zonder te historiseren wonderwel met de oude toren harmonieert.⁹⁷

De bewaarde prijsvraagontwerpen weerspiegelen de grote bandbreedte die de inzenders gelaten werd. In Hulst was er zelfs sprake van twee prijsvragen. De eerste (1950) was met drie door Monumentenzorg geselecteerde genodigden besloten en eindigde onbevredigend, omdat alle drie de inzendingen te historiserend en daarom ongeschikt voor uitvoering werden verklaard.⁹⁸ De jury had juist gehoopt op iets eigentijds; 'het zuivere uitgangspunt is: zich losmaken van historische stijlperiodes', omdat 'het in onze tijd niemand gegeven kan zijn een waarachtig ontwerp te maken in de vormtaal der gothiek'.⁹⁹

Daarom volgde in 1953 in Hulst een tweede, ditmaal openbare prijsvraag, die in de vakbladen van alle torenprijsvragen de meeste aandacht trok en in liefst veertig inzendingen resulteerde.¹⁰⁰ Monumentenzorg wilde opnieuw een eigentijdse bekroning en ook de jury sprak zich nadrukkelijk uit tegen 'versleten vormenspraak', zoals ze een van de projecten in haar rapport bekritiseerde.¹⁰¹ De eerste plaats van Brouwer kan zodoende niet verbazen. Maar het was geen expliciete

eis geweest in het prijsvraagprogramma, dat ook in dit opzicht even vaag was als het vorige.¹⁰² Nadrukkelijk voorgeschreven was alleen het behoud van het gotische torenonderstuk – wat ongetwijfeld menig inzonder tot een meer gotiserende bovenbouw heeft geïnspireerd.¹⁰³ Onder hen bevond zich ook de winnaar van de tweede prijs, Theo Verlaan.¹⁰⁴ Voor de jury vielen enerzijds de stijlkopieën af als zijnde te traditioneel-religieus, maar kwamen anderzijds ook enkele ultramoderne betonnen ontwerpen niet in aanmerking, omdat ze voor een kerktoren juist te werelds zouden zijn.

VERLAANS HISTORISERENDE TORENS IN WEERT EN ARNHEM

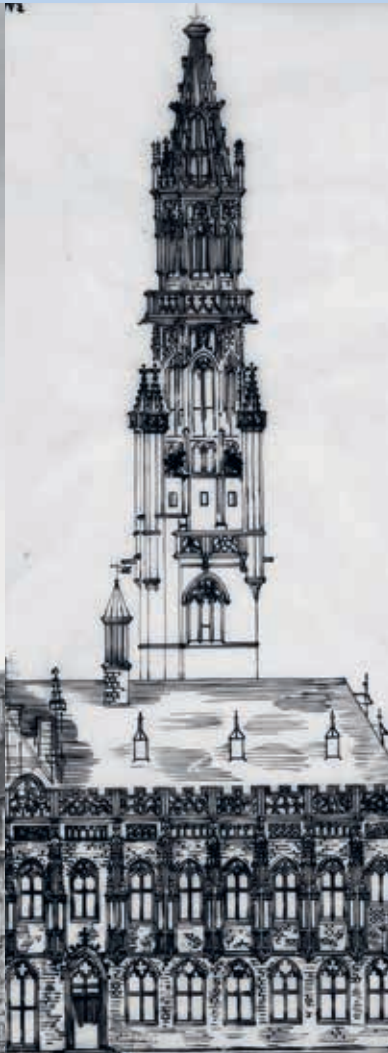
Bij de prijsvragen in Weert (1951) en Arnhem (1954) sleepte dezelfde Verlaan de eerste prijs in de wacht met een vaag op de Utrechtse Domtoren geënt ontwerp, dat in het tweede geval in krantencommentaren expliciet om die reden werd geprezen.¹⁰⁵ Inzake Weert vielen weliswaar pleidooien voor een moderne spits te verneemen, maar het programma had het in het midden gelaten; met formuleringen als 'een modern ontwerp' en 'een monumentale eigentijdse toren' kon men nog vele kanten uit.¹⁰⁶

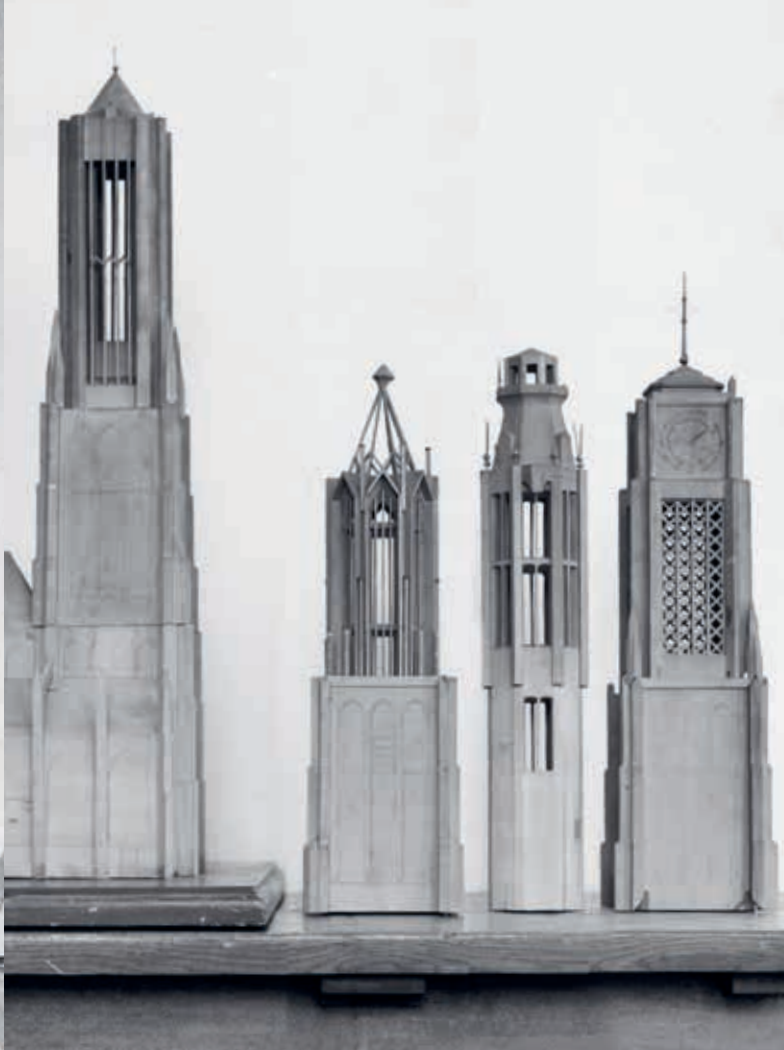
Zo genoten de veertig deelnemers qua bouwstijl grote vrijheid, wat resulteerde in een aanzienlijke verscheidenheid. De meeste inzendingen waren vrij traditioneel van aard; de tweede en derde prijs gingen naar Kempische peerspitsen met de nodige bollen.¹⁰⁷ Deze uitslag viel niet los te zien van de samenstelling van de zevenkoppige jury, waarin de Delftse School zwaar vertegenwoordigd was.¹⁰⁸ Zowel het kerkbestuur als Monumentenzorg ging met de keuze voor Verlaan akkoord.¹⁰⁹

In Arnhem waren evenmin specifieke eisen inzake vorm of stijl geformuleerd.¹¹⁰ Berend Boeyinga, een van de vijf genodigde deelnemers en voordien met de eerste herstelwerkzaamheden belast, had al in 1947 een toren in de 'vormenspraak van dezen tijd' bepleit.¹¹¹ Precies zoals in vroeger eeuwen, al moest hij toegeven dat de twintigste eeuw een eigentijdse torenstijl ontbeerde, en ook hij maar één geslaagd voorbeeld wist: IJsselstein.¹¹²

In Arnhem combineerden ook Verlaans concurrenten een traditioneel silhouet met een niet-traditionele detaillering. Voor dat silhouet had Boeyinga zelf zich laten inspireren door Zaltbommel en Johannes Berghoef door de inzending van zijn vroegere medewerker Brouwer voor Hulst, terwijl de Zaanse gemeentearchitect Jan Schipper jr. een in moderne vormen gegoten gedrongen versie van de Domtoren had ingeleverd.¹¹³ Diens ontwerp was nog het meest modern van alle, en vermoedelijk te modern; de jury betitelde het weliswaar als 'markant', maar ook als te onaangepast.¹¹⁴ Ook hier had, net als in Weert, de aartsvader van de Delftse School Marinus Jan Granpré Molière zitting in

◀▲ VENLO

- St. Martinus met oorspronkelijke toren met bekroning uit 1775 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- St. Martinus met neogotische toren uit 1879 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- St. Martinus met moderne toren uit 1951 (Wikimedia Commons)

◀ MIDDELBURG

- Stadhuis voor de verwoesting (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- Herbouwplan voor het stadhuis van T. Haakma Wagenaar uit 1942 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- Stadhuis na de herbouw (foto auteur)

ARNHEM ▲

- Eusebiuskerk voor de verwoesting met torenbekroning uit 1650 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- Eusebiuskerk, maquettes behorend bij de prijsvraag voor een nieuwe toren uit 1954:
  - links het uitgevoerde ontwerp van T. Verlaan, ernaast v.l.n.r. die van J.J.M. Vegter, J. Schipper en B.T. Boeyinga (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)
- Eusebiuskerk na de herbouw in 1964 (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

de jury.¹¹⁵ En ook hier toonden stad, ministerie en Rijksdienst zich na afloop tevreden met deze toch opnieuw niet onverkort moderne toren.¹¹⁶

UITEINDELIJK HELEMAAL DE OUDE: ZUTPHEN

Tot slot de Walburgiskerk in Zutphen. De prijsvraag in 1948 mocht zich met 49 inzendingen onder ontwerpers op het meeste enthousiasme verheugen, maar eindigde in een farce. Enerzijds omdat nergens de nieuwe bekroning zo lang op zich liet wachten, en anderzijds omdat na al dat wachten die nieuwe bekroning niets anders bleek dan een juist uitdrukkelijk *niet* gewenste kloon van de oude. Monumentenzorg had een eigentijdse toren gewild, maar in de prijsvraagvoorwaarden was dat in feite vrijgelaten.¹¹⁷ Dat had in zowel moderne als historiserende ontwerpen geresulteerd. Sommige daarvan waren met het oog op de bewaarde torenromp geïnspireerd door de gotiek, terwijl andere als herinnering aan de verbrande bekroning barok-classicistische trekken vertoonden.

De juryuitslag was in de geest van de moderniseerders.¹¹⁸ De eerste prijs ging naar A. Doorewaard: een moderne betonnen toren met een klassiek getrappt silhouet.¹¹⁹ Tweede werd David Zuiderhoek met een moderne betonnen toren 'op een wijze die volmaakt van deze tijd is', aldus de jury, alleen zonder getrappt silhouet en daarmee uitgesproken plomp van karakter.¹²⁰ Dat gold ook voor het ontwerp van Marius Duintjer.¹²¹ Monumentenzorg was zeer tevreden met de uitkomst; volgens Engelbert ter Kuile beschikte Zutphen al over diverse oude torenspitsen en zou het saai zijn als ze allemaal dezelfde bouwstijl hadden.¹²² Tot de verliezers behoorden de te frivool bevonden 'tweede Wijnhuistorens' die Willem Bollebakker en Thomas Nix hadden bedacht.¹²³ Zoals gezegd greep een enkeling terug op de gotische spits, zonder daarmee dus in de prijzen te vallen. Een directe navolging van de oude peperbus werd door niemand beproefd; hooguit werd min of meer het oude silhouet ervan nagevolgd.¹²⁴

Het eindresultaat werd dus uitgerekend toch de terugkeer van de peperbus. Hoe tevreden de jury ook was over de uitkomst van de prijsvraag, een conflict tussen een juist niet tevreden kerkvoogdij en monumentenzorg zorgde meteen voor een patstelling. Die duurde dermate lang, dat er pas een oplossing kwam toen de

gemeente Zutphen uiteindelijk besloot de toren in eigendom over te nemen, de hele prijsvraag te negeren en na lange discussie te opteren voor een replica.¹²⁵ Zo eindigde de prijsvraag die van alle vijf misschien wel de meest toekomstgerichte toren had moeten opleveren in de bouw van de meest retrospectieve.

RECONSTRUCTIE VAN EEN EERDERE BEKRONING?

Samenvattend kunnen we stellen dat hoe ouder een toren was, hoe groter de kans was dat hij in oude vorm zou worden gereconstrueerd. Geheel gotische torens werden bij voorkeur herbouwd, *neogotische* daarentegen juist niet. Voor torenbekroningen uit de tussentijd gold: hoe karakteristieker, hoe kansrijker – en dat betekende in de praktijk dat de kans op herbouw toenam naarmate de bekroning ouder was. Gezien het verschillende lot van Arnhem versus Nijmegen, Vlissingen versus IJsselstein en Roermond versus Venlo, lijkt de grens in het midden van de zeventiende eeuw te liggen; wat eerder tot stand was gekomen, werd sneller als waardevol – en als met de middeleeuwse kerk 'vergroeid' – beschouwd dan wat jonger was.

Een alternatief voor het herstel van een onbevreemd bevonden bekroning van later datum had in beginsel ook het herstel van de oorspronkelijke middeleeuwse spits kunnen zijn. Wie inzoomt op de individuele torens moet echter constateren dat de gelegenheid om dit architectuurhistorisch verantwoord te doen zelden bestond. Ofwel, omdat er niets over zo'n oorspronkelijke bekroning bekend was, zoals in Nijmegen, Middelburg, Hulst en Den Haag.¹²⁶ Ofwel, omdat zo'n oorspronkelijke bekroning zelfs nooit had bestaan aangezien de gotische torenromp pas na de Middeleeuwen was voltooid, zoals in Arnhem, Vlissingen, Roermond en Venlo.¹²⁷ Ook in Rhenen was zo'n eerdere naaldspits nooit voorhanden; de klokvormige koepeltop uit 1531 die de in 1492 begonnen gotische Cuneratoren bekroonde, was hoogstwaarschijnlijk de eerste.¹²⁸

Aan historische opties was de keuze hier na 1945 dus steeds beperkt tot herstel van de barokke of van de neogotische spits. Of de keuze ook op het eerste gevalen zou zijn indien, als derde alternatief, eveneens een gotische voorloper voorhanden was geweest, is een open vraag.

NOTEN

1 Zie mijn korte beschouwing, 'De Notre-Dame kun je niet "authentiek" restaureren', *NRC Handelsblad* 9 mei 2019, Cultureel Supplement, C4-C5.

2 E.E. Viollet le Duc, *Dictionnaire raisonné de l'architecture française du XIe au XVIIIe siècle*, deel VIII, Parijs 1866, 14.

3 Zie J.A.C. Tillema, *Schetsen uit de geschiedenis van de monumentenzorg in Nederland*, Den Haag 1975, 100-103;

W.F. Denslagen, *Omstreden herstel. Kritiek op het restaureren van monumenten. Een thema uit de architectuurgeschiedenis van Engeland, Frankrijk, Duitsland en Nederland (1779-1953)*, 's-Gravenhage 1987, 94-96.

4 Zie in algemene zin T.H. von der Dunk, 'De moeizame vormgeving van het verleden', *Bulletin KNOB* 105 (2006) 4, 108-122.

5 Voor de Grondbeginselen zie Tillema 1975 (noot 3), 121-127, en voor enige

praktijkvoorbeelden Denslagen 1987 (noot 3), 172-184.

6 Daarover als evaluatie: M. Wiegman, 'De restauratie van de Domtoren, verschillende restauratieopvattingen verenigd', *Bulletin KNOB* 109 (2010) 6, 222-233. Zie voorts G.W. van Heukelom, 'De Domtoren te Utrecht en zijne herstellingswerken', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1927, 42-59; E.J. Haslinghuis en C.J.A.C. Peeters, *De Dom van Utrecht*, 's-Gravenhage 1965, 409-410;

- T. Haakma Wagenaar, *Memorandum Domtoren*, deel III (*De restauratie van 1901-1931*), Utrecht 1975, 54-92; R. de Kam, F. Kipp en D. Claessen, *De Utrechtse Domtoren. Trots van de stad*, Utrecht 2014, 327-393.
- 7 Voor het besluit zie Van Heukelom 1927 (noot 6), 45-46. Voor een architectuurhistorisch beargumenteerde veroordeling van de ingreep zie T. Haakma Wagenaar, 'De spits van den Domtoren', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1938, 25-41. Zie ook: Haakma Wagenaar 1975 (noot 6), III, 86-92, en De Kam, Kipp en Claessen 2014 (noot 6), 344-347.
- 8 Wiegman 2010 (noot 6), 225-226 resp. 222.
- 9 Wiegman 2010 (noot 6), 222.
- 10 Voor zover ik weet is er voor heel Nederland slechts het summier overzicht van E.H. ter Kuile, J.A.L. Blom en C.J.M. van der Veken, 'Oorlogsschade aan monumenten van geschiedenis en kunst in Nederland', *Bulletin van de N.O.B.*, 5e serie 1 (1947), 69-89. Het totale aantal oorlogsslachtoffers bedroeg 143 stuks, waarvan 54 volledig verwoest; zie I. Pey, 'Torenrijvragen in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog, in het bijzonder voor de vieringtoren van de St. Willibrordusbasiliek te Hulst', *Jaarboek Monumentenzorg* 1995, 184. Zie voor de oorlogsschade ook H. Janse, *De Lotgevallen der Nederlandse Kerkgebouwen*, Zaltbommel 1969, 141-145. Een vruchtbare bron als eerste regionaal overzicht is A. van Rijswijk, *De verwoeste kerken van Limburg*, Roermond 1946.
- 11 Voor Doesburg, zie J. van Raalten, *De Martinikerker van Doesburg. Het hart van een Hanzestad*, Doesburg 2010, 75-76, 80. Voor Doetinchem: T.J. Rougoor, *Catharinakerker kroon van Doetinchem. 12 eeuwen Doetinchem*, Doetinchem 2000, 260-263. Voor Arnhem: B.T. Boeyinga, 'De St. Eusebiuskerker en toren te Arnhem', *Bouwkundig Weekblad* 65 (1947), 71-73; H.P.R. Rosenberg, 'De Grote Kerk te Arnhem', in: *De Grote Kerk van Arnhem. Bouw, verwoesting, herbouw*, Arnhem 1964, 29, 32; A.G. Schulte, *De Grote of Eusebiuskerker te Arnhem. Ijkpunt van de stad*, Utrecht 1994, 82-84. Voor Nijmegen: H. de Heiden, G. Oldenbeuving en H. Jansen, *De St. Stevenstoren van Nijmegen*, Nijmegen 2004, 21-27; R. Glaudemans, 'Restauratie, verwoesting, wederopbouw. Instandhouding in de twintigste eeuw', in: H. Peterse e.a. (red.), *De Stevenskerk. 750 jaar spiegel van Nijmegen*, Nijmegen 2017, 270-276. Voor Rhenen: A.W. van de Bunt, *De Sinte Cumer van Rhenen*, Rhenen 1974, 37-41; H.P. Deys, 'Vijf eeuwen Cuneratoren', in: H.P. Deys, A.J. de Jong en W.H. Strous, *1492-1992. 500 jaar Cuneratoren te Rhenen*, Rhenen 1992, 22-30. Voor de Lange Jan in Middelburg: J. de Meyer, 'De spits van de "Lange Jan" te Middelburg', *Forum* 5 (1950) 433-436; K. Verschoor, 'De herbouw van het Abdijcomplex', in: K. Bosma (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd. De wederopbouw van Middelburg 1940-1948*, Rotterdam 1988, 99-100; R. Sinke en A. van Drunen, 'Verwoesting en wederopbouw', in: J. Dekker (red.), *De Abdij van Middelburg*, Utrecht 2006, 242-243. Voor de schade aan het Middelburgse Stadhuis: A. van der Steur, 'Ontwerp voor den herbouw van het stadhuis te Middelburg', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 62 (1942), 246; M.J.J. van Beveren, 'Vijf eeuwen later. De restauratie van het Stadhuis te Middelburg', *Bouw* 3 (1948) nr. 1, 33-34; M.J.J. van Beveren, 'Uitwendige restauratie van het stadhuis van Middelburg', *De ingenieur* 63 (1951), 161. Voor de herbouw: K. Verschoor en K. Bosma, 'De herbouw van het stadhuis', in: K. Bosma (red.), *Architectuur en stedenbouw in oorlogstijd. De wederopbouw van Middelburg 1940-1958*, Rotterdam 1988, 54-95.
- 12 Voor Echt, zie Van Rijswijk 1946 (noot 10), 44 met afb. 21; A.H.T. Raijmaekers m.m.v. N.J.A. Laugs, 'Beknopte geschiedenis van de St. Landricuskerk in Echt', *Echter Land* 2 (1989), 145. De telling in Hulst varieert; hier is door mij ook gedeeltelijke herbouw meegerekend. Voor deze spits, zie K.J.J. Brand, *Over de Basiliek van de H. Willibrordus te Hulst en haar torens*, Hulst 1994, 27-28; I. Pey, 'De St.-Willibrorduskerk te Hulst in nieuwe luister na restitutie en restauratie (1806-1958)', *Jaarboek Oudheidkundige Kring 'De Vier Ambachten'* 1996, 23-27.
- 13 Voor Roermond, zie Van Rijswijk 1946 (noot 10), 97 met afb. 70; J. Huijsmans, 'De Kathedrale kerk van Roermond', *De Maasgouw* 65 (1946), 28; G.W.G. van Bree, *De Kathedraal van St. Christoffel te Roermond*, Roermond 1981, 9. Voor de wederopbouw: M. Smeets, *De Kathedraal van Sint Christoffel te Roermond*, Roermond 1953, 44-50. Voor Venlo: Van Rijswijk 1946 (noot 10), 120; W.W.H.G. van Rens, *Venlo St. Martinus*, Regensburg 1999, 7; B. Ariaens, 'De bouwgeschiedenis van de Sint-Martinuskerk te Venlo', in: W.I.N.J. Boelens e.a., *Duizend jaar Sint-Martinusparochie. Facetten van de geschiedenis van Venlo*, Maastricht 2000, 52.
- 14 Pey 1995 (noot 10), 191.
- 15 Van de Bunt 1974 (noot 11), 40-41; Deys 1992 (noot 11), 27-30.
- 16 Voor een eerste aanzet: T.H. von der Dunk, 'Torens restaureren. De hardnekkigheid van "versleten vormen-spraak"', *Tijdschrift van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed* 10 (2018) nr. 4, 30-32.
- 17 Voor eerder eeuwen, naar aanleiding van de discussie omtrent de Walburgiskerk in Zutphen, zie E.H. ter Kuile, 'Oude torens met nieuwe toppen', *Forum* 5 (1950), 110-114. De problematiek komt indirect ook regelmatig aan bod bij: Janse 1969 (noot 10) en T.H. von der Dunk, *Toren versus traditie. De worsteling van classicistische architecten met een middeleeuws fenomeen*, Leiden 2015.
- 18 Voor een eerste overzicht en vergelijking van specifiek die vier, zie Pey 1995 (noot 10), 184-203.
- 19 Pey 1995 (noot 10), 184, 186.
- 20 Pey 1995 (noot 10), 186.
- 21 Pey 1995 (noot 10), 186.
- 22 J. Kalf, 'Behoud en vernieuwing beide. Herstel en herbouw van door oorlogsgeweld getroffen monumenten', *Bouw* 1 (1946), 557. Zie ook Pey 1995 (noot 10), 184-185.
- 23 Voor de oude toren en zijn lotgevallen, zie G. Houben, 'Weert en zijn toren', *Katholiek Bouwblad* 18 (1950-1951), 241-244; J. Henkens, 'Bouwgeschiedenis van de St.-Martinuskerk te Weert', *De Maasgouw* 87 (1968), 42-46; H. Haenen, *Sint Martinuskerk*, Weert 1980, 43-52; J. Henkens, 'De 3 bouwfases en de 4 gezichten van de Weerter St. Martinustoren', *Jaarboek Weert in woord en beeld* 1987, 77-86; E. Caris, 'De bouwgeschiedenis van de St.-Martinuskerk te Weert', *De Maasgouw* 112 (1993), 6-8, 21; E. Caris, *Sint-Martinuskerk Weert*, deel v (2000), 4-6. Speciaal voor Kaysers toren: J. Henkens, 'Verslag van de Opbouw van de Weerter Toren 1887-1889', *De Maasgouw* 90 (1971), 183-195.
- 24 Voor de prijsvraag en herbouw van Weert, zie A. van Kranendonk, 'Het resultaat van de prijsvraag voor een torenbekroning te Weert', *Katholiek Bouwblad* 19 (1951-1952), 161-165; G.H.M. Holt, 'De toren van Weert opnieuw in het licht', *Forum* 7 (1952), 335-348; Henkens 1968 (noot 23), 46-49; Haenen 1980 (noot 23), 52-53; Henkens 1987 (noot 23), 86-89; Caris 1993 (noot 23), 21-24; Pey 1995 (noot 10), 187-189; Caris 2000 (noot 23) VI, 2-8.
- 25 Holt 1952 (noot 24), 335.
- 26 Zie de afbeelding bij Holt 1952 (noot 24), 346-347.
- 27 Voor de prijsvraag en herbouw van de Walburgiskerk in Zutphen, zie H. Knijptijzer, 'Een nieuwe toren voor Zutphen. Rond de prijsvraag voor een beëindiging van de St. Walburgstoren', *Bouw* 5 (1950), 370-374; Pey 1995 (noot 10), 190-191; G.E. Hartman, 'De Sint-Walburgiskerk na 1945', in: M. Groot-hedde e.a. (red.), *De Sint-Walburgiskerk in Zutphen. Momenten uit de geschiedenis van een middeleeuwse kerk*, Zutphen 1999, 280-286; J. Krijnen, 'De bouwen restauratiegeschiedenis van de toren van de Sint Walburgiskerk', in: J. Krijnen, G. Oldenbeuving en C. Willems, *De toren van de Sint Walburgiskerk. Bouw en restauratie van een klinkend Zutphens monument*, Zutphen 2008, 59-71, nadien gepubliceerd in *Venster* 17 (2019) nr. 4, 8-13.
- 28 De met de derde prijs bekroonde inzending van Anton W. Jansz kwam vervolgens daarbij in de buurt: 'Even die stomp afmaken en verder niets'; zie Pey 1995 (noot 10), 191. Zie ook Knijptijzer 1950 (noot 27), 373 met afb.; 'Uitslag van de Prijsvraag voor een be-

- ëindiging van de St. Walburgstoren te Zutphen', *Forum* 5 (1950), 97, met afbeelding op 98-99. Toen de zaak in 1955 vastliep zou nog een ontwerp van J.M.G. Numans voor verhoging van de romp met een extra vierkante geleding en afsluiting met een aan Zaltbommel herinnerend zeer laag tentdak circuleren; afgebeeld bij C.F.J. Schriks, *Zorg om het stadsbeeld. Drieluik uitgegeven ter gelegenheid van het vijftienvestigjarig bestaan van de Stichting Wijnhuisfonds Zutphen*, Zutphen 1982, 33; en Krijnen 2008 (noot 27), 69.
- 29 Raijmaekers 1989 (noot 12), 146.
- 30 F. Vermeulen, 'Om een nieuwe Bekroning van de Haagse Sint Jacobstoren', *Katholiek Bouwblad* 19 (1951-1952), 170-171.
- 31 Kalf 1946 (noot 22), 557.
- 32 Pey 1995 (noot 10), 185. In 1953 vond een grondige evaluatie en herziening van de Grondbevestigingsplaats; zie Denslagen 1987 (noot 3), 203-207.
- 33 Voor de herbouw, zie Van Raalten 2010 (noot 11), 88-91.
- 34 Voor de herbouw, zie Rougoor 2000 (noot 11), 312-327.
- 35 Rougoor 2000 (noot 11), 326 resp. 320.
- 36 Voor prijsvraag en herbouw in Arnhem, zie H.J. Heuvelink, 'Bekroning toren St. Eusebius of Grote Kerk te Arnhem', *Bouwkundig Weekblad* 73 (1955), 101-104; W.H. Tiemens, 'De herbouw van de Grote Toren van Arnhem', in: *De Grote Kerk van Arnhem. Bouw, verwoesting, herbouw*, Arnhem 1964, 66-68; Schulte 1994 (noot 11), 82-89; Pey 1995 (noot 10), 189-191.
- 37 Zie Rosenberg 1964 (noot 11), 33; Tiemens 1964 (noot 36), 66-67; Schulte 1994 (noot 11), 82, 84, 87.
- 38 Boeyinga 1947 (noot 11), 73; Pey 1995 (noot 10), 189. Zo ook het commentaar in het *Arnhem's Dagblad* van 5 februari 1955 na de prijsvraag, geciteerd door Schulte 1994 (noot 11), 87.
- 39 Zie Schulte 1994 (noot 11), 85; Pey 1995 (noot 10), 190; respectievelijk Kalf 1946 (noot 22), 558.
- 40 Pey 1995 (noot 10), 190.
- 41 Kalf 1946 (noot 22), 557: 'En zoo heb ik den moed niet gehad de geteisterde stad den feestelijken aanblik te onthouden van haar ouden torenkroon, die, luchtig en speelsch, in geestig contrast tot de strakheid van den langgerekte kerknok en den vierkanten torenromp, hoog boven haar daken, rinkelend tintelt tegen de lucht.'
- 42 De Heiden, Oldenbeuving en Janssen 2004 (noot 11), 24; Glaudemans 2017 (noot 11), 276.
- 43 Voor deze barokke bekroning, ontworpen door Pieter Graafschap, zie E.H. ter Kuile, *De houten torenbekroningen in de Noordelijke Nederlanden*, Leiden 1929, 112-113; K. Heyning, 'De Lange Jan', in: J. Dekker e.a. (red.), *De Abdij van Middelburg*, Utrecht 2006, 126-127; Von der Dunk 2015 (noot 17), 168-169.
- 44 De Meyer 1950 (noot 11), 436, met op 434-435 afbeeldingen ter vergelijking van de top uit 1712 en 1955; Verschoor 1988 (noot 11), 100; Sinke en Van Drunen 2006 (noot 11), 243.
- 45 Besproken bij Ter Kuile 1929 (noot 43), 74-75; afgebeeld bij R.W. Tieskens, 'Inleiding. Omdat teyckeningen niet soo tot ons spreekken als een model', in: R.W. Tieskens, D.P. Snoep en G.W.C. van Wezel (red.), *Het kleine bouwen. Vier eeuwen maquettes in Nederland*, tent.cat. Utrecht (Centraal Museum), Zutphen 1983, 22. Een collage van de diverse overgeleverde torenbekroningen vindt men afgebeeld bij Verschoor 1988 (noot 11), 101.
- 46 Voor het herstel, zie F.S. Kloosterman, 'De geest van De Ruyter en de spits van de St. Jacobstoren', *Zeeuws Tijdschrift* 7 (1957), 46-51; A. Meerman, 'De kerkrestauratie na de brand van 1911', in: A. Tramper en W. Plas-van Rijsort, *Zeven eeuwen Sint Jacobskerk. Geschiedenis en restauratie*, Goes 1998, 87-94.
- 47 Kloosterman 1957 (noot 46), 48.
- 48 Kloosterman 1957 (noot 46), 48-50 (foutief van Arti et Amicitiae sprekend); Meerman 1998 (noot 46), 87.
- 49 Kloosterman 1957 (noot 46), 47, 49; Meerman 1998 (noot 46), 89, 94.
- 50 Kloosterman 1957 (noot 46), 49; Meerman 1998 (noot 46), 90.
- 51 Kloosterman 1957 (noot 46), 49; Meerman 1998 (noot 46), 89-94.
- 52 Zie J. Kalf, 'De restauratie van den toren te IJsselstein', *Wendingen* 10de serie nr. 4 (1929), 3; C.J. Blaauw, 'Een restauratiewerk van wijlen arch. M. de Klerk', *Wendingen* 10de serie nr. 4 (1929), 3-4; Tillema 1975 (noot 3), 146-150; S.S. Frank, *Michel de Klerk 1884-1923. An Architect of the Amsterdam School*, Ann Arbor 1984, 78-79; M. Bock, S. Johannisse en V. Stissi, *Michel de Klerk. Bouwmeester en tekenaar van de Amsterdamse School 1884-1923*, Rotterdam 1997, 283-285.
- 53 Voor dat oordeel over deze top, zie Kalf 1929 (noot 52), 3; Blaauw 1929 (noot 52), 3. Voor de bekroning: G.C. Labouchère, 'De toren der N.H. St. Nicolaaskerk te IJsselstein. Een bijdrage tot de geschiedenis van den strengen renaissancestijl in Nederland', *Oudheidkundig Jaarboek* 2 (1922), 39-44.
- 54 Voor de toren, zie B. Icking, 'Der Turm der Nikolauskirche zu IJsselstein zwischen niederländischer Bautradition und italienischer Renaissance', in: G. Bers en C. Doose (red.), *'Italienische' Renaissancebaukunst an Schelde, Maas und Niederrhein. Stadtanlagen – Zivilbauten – Wehranlagen*, Jülich 1999, 513-530; Labouchère 1922 (noot 53), 37-59, met ook veel aandacht voor de latere lotgevallen. Voorts onder meer E.J. Goossens en G. Vermeer, 'De 'strengere stijl' van Alessandro Pasqualini', *Bulletin KNOB* 91 (1992) 5-6, 178-179; W. Kuyper, *The Triumphant Entry of Renaissance Architecture into the Netherlands*, Alphen aan den Rijn 1994, 134-136; Von der Dunk 2015 (noot 17), 115-117.
- 55 Kalf 1929 (noot 52), 3.
- 56 Tillema 1975 (noot 3) 148; Denslagen 1987 (noot 3), 182; Bock, Johannisse en Stissi 1997 (noot 52), 284.
- 57 Tillema 1975 (noot 3), 148; Bock, Johannisse en Stissi 1997 (noot 52), 205.
- 58 Voor de toren, zie J. Leys, 'Het Wijnhuis en de Wijnhuistoren te Zutphen. Een nieuwe bijdrage tot de geschiedenis', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 83 (1992), 13-50; Von der Dunk 2015 (noot 17), 139. Voor het herbouwvraagstuk, zie de genoemde publicatie van Leys, 43; Denslagen 1987 (noot 3), 181-182 (met citaat).
- 59 Geciteerd naar Leys 1992 (noot 58), 43.
- 60 Leys 1992 (noot 58), 43, met beide ontwerpen in afbeelding 12.
- 61 Vgl. Kalf 1946 (noot 22), 558.
- 62 Voor de herbouw, zie C. Veth e.a., *Hoe men in Leiden een stadhuis ging bouwen*, Amsterdam 1934; Tillema 1975 (noot 3), 404-411; Denslagen 1987 (noot 3), 182-183; J. Dröge, *Het Stadhuis van Leiden*, Leiden 2001, 23-33; B. Laan, *Het Stadhuis van Leiden. De restauratie van de bestuursverdieping*, Leiden 2015, 29-43.
- 63 Daarover alleen kort Ter Kuile 1929 (noot 43), 75-76.
- 64 Prijsvraagprogramma gepubliceerd in: 'De plannen voor een nieuw Raadhuis te Leiden', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 54 (1933), 270-274. Voor het juryrapport, zie aldaar 274-288, met publicatie van de ontwerpen. Deze zijn ook afgebeeld bij Laan 2015 (noot 62), 31-33.
- 65 Veth e.a. 1934 (noot 62), 29.
- 66 Voor het juryoordeel over het plan van Kropholler, zie 'De plannen voor een nieuw Raadhuis te Leiden' 1933 (noot 64), 278-279; voor zijn eigen toelichting, zie aldaar 291-292 (afb. op 280-281). Voor commentaar, zie voorts Veth e.a. 1934 (noot 62), 46, 53-55.
- 67 'De plannen voor een nieuw Raadhuis te Leiden' 1933 (noot 64), 270; Veth e.a. 1934 (noot 62), 53; Dröge 2001 (noot 62), 27.
- 68 Veth e.a. 1934 (noot 62), 46-50; Dröge 2001 (noot 62), 31; Laan 2015 (noot 62), 34-35.
- 69 Voor het prijsvraagprogramma, zie: 'Afbouw van de St. Martinustoren te Weert', *Katholiek Bouwblad* 18 (1950-1951), 255-256.
- 70 Voor prijsvragen en herbouw in Hulst, zie C.A. van Swigchem, 'De zesde toren van de St. Willibrorduskerk te Hulst', *Zeeuws Tijdschrift* 25 (1975), 112-123; Brand 1994 (noot 12), 39-40; Pey 1995 (noot 10), 191-201; Pey 1996 (noot 12), 66-96.
- 71 Pey 1995 (noot 10), 191; Pey 1996 (noot 12), 68.
- 72 Voor de opeenvolgende torens in Hulst, zie K.J.J. Brand, 'De torens van de Basiliek van de H. Willibrordus te Hulst', *Bulletin van de Stichting Oude Zeeuwse Kerken*, no.32 (1994), 3-8; Brand 1994 (noot 12), 5, 7, 18, 19, 21, 22, 27-29; G.J. Lepoeter, 'De basiliek van de H. Willibrordus te Hulst', *Bulletin van de Stichting Oude Zeeuwse Kerken* nr. 12 (1984), 10-12; G. Sponselee en E. Taelman, *In en om de Sint-Willibrordusbasiliek te*

- Hulst, Hulst 1996, 7, 9, 14, 22-23, 24, 57, 62-67. Voor de toren van 1664: S. Groenveld, 'Een onbekend ontwerp van Pieter Aaronsz Noorwits. De toren van de Willibrorduskerk in Hulst (1663-1667)', *Bulletin KNOB* 110 (2011) 1, 19-43; Von der Dunk 2015 (noot 17), 151.
- 73 Voor die eerste twee torens, zie Brand 1994 (noot 12), 5-7.
- 74 Voor de bekroning van 1542, zie J.J.F.W. van Agt, 'De Sint Jacobskerk te 's-Gravenhage', *Bulletin van de K.N.O.B.* 6e serie 14 (1961), 169-172; C.J. Toebes, 'De Grote of St. Jacobskerk te 's-Gravenhage', *Spiegel der Historie* 4 (1969), 410 met in tableau overzicht van de bewaarde relevante afbeeldingen. Voor de uit 1420-1424 daterende torenromp: C.H. Peters, 'De Grote of St.-Jacobskerk te 's-Gravenhage', *Bijdragen en Mededelingen Die Haghe* 1900, 152-156, en het hierboven genoemde artikel van Van Agt 1961, 158, 171-176; C.F.C.G. Boissevain en C.M. Nigten, *De Grote of Sint Jacobskerk van 's-Gravenhage*, Zwolle 1987, 83-93. Voor de gietijzeren spits: Vermeulen 1951-1952 (noot 30), 168-169, en de hierboven genoemde publicatie van Boissevain en Nigten 1987, 85.
- 75 Vermeulen 1951-1952 (noot 30), 170; Boissevain en Nigten 1987 (noot 74), 85; J.H. Hennis, 'Ingrepen in het verleden', in: H.F. Ambachtshier (red.), *Grote of St.-Jacobskerk. De restauratie en aanpassing van de Grote Kerk te 's-Gravenhage (VOM-reeks 1987, nr. 5)*, 's-Gravenhage 1987, 10-11.
- 76 Vermeulen 1951-1952 (noot 30), 170.
- 77 Bekritiseerd door Vermeulen 1951-1952 (noot 30), 171-172; Van Agt 1961 (noot 74), 175; Boissevain en Nigten 1987 (noot 74), 85.
- 78 Huijsmans 1946 (noot 13), 35; Van Bree 1981 (noot 13), 8-9.
- 79 Tillema 1975 (noot 3), 494; Van Bree 1981 (noot 13), 9.
- 80 W.T.M. Hendriks, 'Uit de geschiedenis der St. Martinuskerk te Venlo. Restauratie van kerk en toren door Dr. P.J.H. Cuyppers 1872-1888', in: G.W.G. van Bree e.a. (red.), *Van der Nyersen opwaert'. Een bundel opstellen over Limburgse geschiedenis aangeboden aan drs. M.K.J. Smeets bij zijn afscheid als Rijksarchivaris in Limburg*, Maastricht 1981, 327-335; Ariaens 2000 (noot 13), 43-44, 49-51.
- 81 Voor deze bekroning, zie Krijnen 2008 (noot 27), 50-51; T.H. von der Dunk, 'Gelderse torens uit de tijd van de Republiek', *Venster* 12 (2014) no. 2, 14.
- 82 Voor de samenstelling van de jury, zie Pey 1995 (noot 10), 202 noot 19; Hartman 1999 (noot 27), 283.
- 83 Pey 1995 (noot 10), 191; Krijnen 2008 (noot 27), 69.
- 84 Zie Hartman 1999 (noot 27), 283. Voor bouw en ondergang van de vorige spits, zie K.O. Meinsma, 'De Sint Walburgskerk te Zutphen', *Oud-Holland* 19 (1901), 22-23 resp. 30. Zie ook Krijnen 2008 (noot 27), 40, 45, 50.
- 85 Zie het ontwerp van H.A. Ezerman, besproken bij Krijnen 2008 (noot 27), 54-55 met afbeelding op 55.
- 86 Zie het ontwerp van J.G.M. Numans, afgebeeld bij Schriks 1982 (noot 28), 30.
- 87 Hartman 1999 (noot 27), 284; Krijnen 2008 (noot 27), 70.
- 88 Hartman 1999 (noot 27), 285-286; Krijnen 2008 (noot 27), 70-71.
- 89 Voor het Middelburgse belfort en zijn bekroning, zie W.S. Unger, *De Monumenten van Middelburg*, Maastricht 1941, 19-21; R. Meischke, 'De stedelijke bouwopgaven tussen 1450 en 1530', in: H. Janse e.a. (red.), *Kelder mans. Een architectonisch netwerk in de Nederlanden*, Den Haag 1987, 93-95; P. Sijnke, *Het Stadhuis van Middelburg. Een bijzonder fraai raadhuis met een prachtige toren*, Middelburg 2002, 16.
- 90 Verschoor en Bosma 1988 (noot 11), 71-73 met afbeeldingen 78-81 en 78-87 met afbeeldingen 91-104.
- 91 Verschoor en Bosma 1988 (noot 11), 76-79.
- 92 Verschoor en Bosma 1988 (noot 11), 82.
- 93 Voor het juryoordeel over het plan van Blaauw, zie 'De plannen voor een nieuw Raadhuis te Leiden' 1933 (noot 64), 275-278; voor zijn eigen toelichting 288-290 (afb. op 272-274).
- 94 Pey 1996 (noot 12), 77-78.
- 95 Zie Dröge 2001 (noot 62) 27-29; alsmede 'De plannen voor een nieuw Raadhuis te Leiden' 1933 (noot 64), 270. Voor Dudoks project, zie zijn rijk geïllustreerde eigen 'Toelichting bij het ontwerp voor een Raadhuis te Leiden', *Bouwkundig Weekblad Architectura* 55 (1930), 273-280; Laan 2015 (noot 62), 33-34.
- 96 Zie 'De plannen voor een nieuw Raadhuis te Leiden' 1933 (noot 64), 278. Zie voor oordelen ook Veth e.a. 1934 (noot 62), 9, 29-30, 32.
- 97 Het werd na De Klerks dood door Herman Baanders slechts licht gewijzigd. Zie Tillema 1975 (noot 3), 215 n. 149; Frank 1984 (noot 52), 78-79; Bock, Johannes en Stissi 1997 (noot 52), 285.
- 98 Voor de eerste prijsvraag, zie Van Swigchem 1975 (noot 70), 112-114; Pey 1995 (noot 10), 191-193 (met samenstelling van de vijf koppige jury op 202 n. 24); Pey 1996 (noot 12), 70-73.
- 99 Van Swigchem 1975 (noot 70), 115 resp. 117.
- 100 Voor de tweede prijsvraag, zie Pey 1995 (noot 10), 193-195; Pey 1996 (noot 12), 73-79; Sponselee en Taalman 1996 (noot 73), 62-67. Juryrapport met afbeeldingen in *Bouw* 8 (1953), 394-396; (uitvoeriger versie) in *Bouwkundig Weekblad* 71 (1953), 177-181, met toelichting van J.P. Mieras op p. 181-183; in *Forum* 8 (1953), 295-301, met commentaar van een zekere G.B. op 302-314. Ook opgenomen bij Sponselee en Taalman 1996 (noot 73), 62-65.
- 101 Zie juryrapport in *Bouwkundig Weekblad* 1953 (noot 100), 178. Zie ook Pey 1996 (noot 12), 79.
- 102 Pey 1995 (noot 10), 193-194.
- 103 Zie juryrapport in *Bouwkundig Weekblad* 1953 (noot 100), 177: bij de eerste schif-ting werden meteen 19 van de 40 ontwerpen als ondermaats terzijde gelegd. Zie ook Pey 1996 (noot 12), 75.
- 104 Juryrapport in *Bouwkundig Weekblad* 1953 (noot 100), 180.
- 105 'Want vooreerst is de Utrechtse Domtoren een der meest roemruchte voorbeelden van vaderlandse bouwkunst en vervolgens heeft het ontwerp van architect Verlaan voldoende persoonlijk om iedere gedachte aan slaafse navolging of epigonisme uit te bannen. En waar dit het geval is, kunnen wij ons er slechts om verheugen, dat desalniettemin de gelijkenis bestaat'. Zie Schulte 1994 (noot 11), 86-87.
- 106 Pey 1995 (noot 10), 188. Zie ook Caris 2000 (noot 23), VI, 3. Voor het juryrapport: 'Rapport over de projecten, ingezonden op de prijsvraag voor het maken van een voorlopig ontwerp voor de afbouw van de St. Martinustoren te Weert', *Katholiek Bouwblad* 19 (1951-1952), 165-168, met afbeeldingen van enige ontwerpen; extract van het rapport (met meer afbeeldingen) ook bij Holt 1952 (noot 24), 338-339, met meer ontwerpen op 340-347; alsmede in Caris VI, 4-6. Voor het juryoordeel zie ook Henkens 1968 (noot 23), 46-47; Henkens 1987 (noot 23), 86-87.
- 107 Zie Van Kranendonk 1951-1952 (noot 24), 163.
- 108 Voor de samenstelling van de jury, zie 'Afbouw' 1950-1951 (noot 69), 255; Henkens 1987 (noot 23) 86; Pey 1995 (noot 10), 202 n. 14.
- 109 Pey 1995 (noot 10), 188-189.
- 110 Pey 1995 (noot 10), 190.
- 111 Boeyinga 1947 (noot 11), 73.
- 112 Boeyinga 1947 (noot 11), 73.
- 113 Zie de afbeeldingen bij Heuvelink 1955 (noot 36), 101-104; voorts, met afbeelding van de bewaard gebleven maquettes van vier deelnemers: Schulte 1994 (noot 11), 85-87; en Pey 1995 (noot 10), 190-191.
- 114 Pey 1995 (noot 10), 190.
- 115 Voor de samenstelling van de jury, zie Pey 1995 (noot 10), 202 n. 17.
- 116 Pey 1995 (noot 10), 191.
- 117 Hartman 1999 (noot 27), 283. Zie ook het juryrapport: 'Uitslag' 1950 (noot 28), 86-88.
- 118 Voor het juryrapport, zie 'Uitslag' 1950 (noot 28), 84-106, met afbeeldingen.; alsmede Knijptijzer 1950 (noot 27), 371-373 met afbeeldingen; Pey 1995 (noot 10), 191. Zie ook enige afgebeelde projecten bij Schriks 1982 (noot 28), 30-33.
- 119 'Uitslag' 1950 (noot 28), 90 met afbeeldingen op 91-92; Knijptijzer 1950 (noot 27), 371 met afbeeldingen; Hartman 1999 (noot 27), 283-284.
- 120 'Uitslag' 1950 (noot 28), 106.
- 121 'Uitslag' 1950 (noot 28), 93-96 met afbeeldingen; Knijptijzer 1950 (noot 27), 372 en 374 met afbeeldingen; Pey 1995 (noot 10), 191.
- 122 Hartman 1999 (noot 27), 284.
- 123 Zie voor afbeelding commentaar op basis van het juryrapport: 'Uitslag' 1950 (noot 2), 105 resp. 103; voor Bollebakkers ontwerp, zie ook Knijptijzer 1950 (noot 27), 374.

- 124 Zie juryrapport: 'Uitslag' 1950 (noot 28), 87-88; zie voorts Knijtijzer 1950 (noot 27), 374.
- 125 Pey 1995 (noot 10), 191.
- 126 Voor de bouwgeschiedenis van de Nijmeegse toren, zie De Heiden, Oldenbeuving en Janssen 2004 (noot 11), met name 8-16; H.D.J. van Schevichaven, *De St. Stephenskerk te Nijmegen*, Nijmegen 1900, 189-203; Von der Dunk 2014 (noot 81), 10-12.
- 127 Voor Arnhem, zie Schulte 1994 (noot 11), 79-81 met afbeeldingen. Voor de bouwgeschiedenis van de toren aldaar 79-91; E. den Hartog en R. Glaudemans, *De Sint Eusebiuskerk te Arnhem. Bouwsculptuur en bouwgeschiedenis*, Zwolle 2013, 68-71, 183-185, 188-189. Voor de bekroning uit 1650-1651 van Paulus Pelen: Von der Dunk 2014 (noot 81), 14-15. Voor Vlissingen, zie Ter Kuile 1929 (noot 43), 75; A. Tramper en W. Plas van Rijnsoort, *Zeven eeuwen Sint Jacobskerk. Geschiedenis en restauratie*, Goes 1998, 10-11. Voor Roermond: Van Rijswijk 1946 (noot 10), 96; Huijsmans 1946 (noot 13), 35; Van Bree 1981 (noot 13), 6-7. Voor Venlo: Van Rijswijk 120; Hendriks 1981 (noot 80), 331; Van Rens 1999 (noot 13), 6-7.
- 128 Voor de Cuneratoren, zie W. van Iterson, 'De Cuneratoren te Rhenen', *Jaarboekje van Oud-Utrecht* 1964, 25-44; Deys 1992 (noot 11), 9-35; T.H. von der Dunk, 'Twee bijzondere torenbekroningen in het Sticht. De Onze Lieve Vrouwetoren in Amersfoort en de Cuneratoren in Rhenen nader beschouwd', *Fleहितte* 17 (2016), 10-13.

DR. T.H. VON DER DUNK studeerde van 1979 tot 1988 kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam, met als specialisatie architectuur. In 1994 promoveerde hij in Leiden op een studie over de monumentenpolitiek van de Habsburgers tussen 1450 en 1750. Sinds 2002 is hij zelfstandig publicist en politiek

commentator, sinds 2006 tevens gastonderzoeker bij Europese Studies aan de UvA. Hij publiceert over de Nederlandse, Duitse en Europese architectuur- en cultuurgeschiedenis van de zestiende tot de negentiende eeuw. (t.h.vonderdunk@uva.nl)

'LIES AGAINST HISTORY'?

PROBLEMS OF CHOICE IN THE RESTORATION OF TOWERS IN THE TWENTIETH CENTURY

THOMAS VON DER DUNK

During the twentieth century a great many monumental towers and tower terminations were so severely damaged by fire, tempest or war that the question arose as to whether, and if so how, they should be rebuilt. Should it be in the exact same form as before the destruction, or should some other solution be sought? In the latter case, was a return to an earlier (putative) original version preferable to something new? And if the latter, should one opt for contemporary architecture, or was a more historicizing formal idiom desirable?

To what extent was the guideline embraced in 1917 by the government department responsible for cultural heritage (Rijksbureau voor de Monumentenzorg), which stipulated a contemporary architectural style for additions in the interests of historical honesty, actually followed in practice? In the localities themselves there was a preference for restoration of the old state, and that did eventually occur in a number of cases. On the basis of some twenty examples, this article looks for the first time at whether any clear trend can be discerned in the choices made. Of special importance in this context are the five design competitions (for the town hall tower in Leiden and for visually defining church towers in Arnhem, Zutphen, Hulst and Weert), because specific requirements could be laid down in the design brief, after which a jury was required to choose from among a series of entries and to publicly substantiate its preference.

The need to rebuild was always a given, even if, as when the entire church had been destroyed by war, it did not enjoy the highest priority. Entirely medieval

towers like that of the Martini Church in Doesburg, had the greatest chance of being rebuilt in the original form. If a Gothic tower had a termination in Renaissance, Baroque or Classicist style, the decision was often informed by an aesthetic judgement: the tower termination of St Stephen's Church in Nijmegen was considered characteristic, that of St Eusebius' Church in Arnhem was not. The Baroque termination of the Abbey Tower in Middelburg was largely reinstated but modified to accommodate the demand for a larger carillon. In practice the dividing line lay in the middle of the seventeenth century; later terminations tended to be considered too unremarkable.

Neo-Gothic spires atop Gothic towers were always replaced. Sometimes by a reconstruction (free or otherwise) of an older termination in Renaissance or Baroque style, such as in St Christopher's Cathedral in Roermond; in other cases with a modern, wholly new termination, as in St Willibrord's Church in Hulst, or a slightly historicizing one, as for St Martinus' Church in Weert. Even though undamaged by war, the cast iron spire of St James's Church in The Hague was replaced by a spire that harked back to the original sixteenth-century spire.

In the case of Gothic towers, one option that was never really tried was a reconstruction of the original (needle) spire, either because it had never been realized, or because of a lack of reliable information. Only in the case of St Walburgis's Church in Zutphen was this option considered, but in the end it was decided to rebuild the fire-ravaged 'pepper pot' spire.

DE ARCHITECTUUR EN BELEVING VAN DE HERMITAGE (1770-1860)

DE HUT, DE HEREMIET(POP) EN DE HANG NAAR EENZAAMHEID IN DE NEDERLANDSE LANDSCHAPSTUIN

HANNEKE RONNES, WOUTER VAN ELBURG
EN MEREL HAVERMAN

INLEIDING

In het jaar 1800 schreef Govert Hendrik Godefroi baron van Blankenheim tot den Stronk vanaf een buitenplaats in de buurt van Bloemendaal aan zijn secretaris Barend van Poedelen: 'Ik heb nog vergeeten te vertellen, dat ik [hier] eene Heremitagie gezien heb [...] dit is tegenwoordig zoodanig in de smaak dat er rondom de Stad geen tuin is van honderd voeten in het vierkant, zonder eene Heremitagie.'¹ De hierboven genoemde

mannen zijn fictieve personen uit een roman van Willem Kist, niettemin is het geschetste beeld vrij trouw aan de realiteit. De stad waar Kist op doelt is ongetwijfeld Amsterdam, en de bouw van een 'heremitagie' als tuinsieraad of *folly* was omstreeks 1800 in een grote straal rond de hoofdstad op zijn hoogtepunt (afb. 1).²

Dit artikel presenteert nieuw onderzoek naar de hermitage op de Nederlandse buitenplaats, op basis van een analyse van verkoopadvertenties, primair bronnenonderzoek (voornamelijk reisbeschrijvingen) en literatuuronderzoek.³ De hermitage, zo zal worden aangetoond, was een wijdverbreid fenomeen in Neder-

▲ 1. De hermitage op Velserbeek te Velsen. Tekening door H. Numan, 1793 (Noord-Hollands Archief)

land. Met de huidige inventarisatie is het aantal bekende buitenplaatshermitages bijna verdriedubbeld van het in 1993 vastgestelde aantal van 36 naar ruim honderd (zie bijlage 1).⁴ Op basis van deze nieuwe dataset is het mogelijk met meer precisie uitspraken te doen over de periode waarin de hermitage populair was, de verspreiding van de hermitage in Nederland, de situering in de tuin, het uiterlijk en attributen zoals levende heremieten en poppen. Het artikel gaat bovendien in op de betekenis en receptie van de hermitage, de neergang en het *Nachleben* van het fenomeen.

LANGE PRELUDE

De hermitage is een weinig onderzocht en begrepen tuinsieraad, aldus tuinhistoricus Christian Hlavac.⁵ Uit de bescheiden bibliografie over dit onderwerp rijst het beeld van een fenomeen met een lange geschiedenis. De hermitage als plek om je in terug te trekken kwam voor van de Oudheid tot diep in de negentiende eeuw, omdat deze mensen in verschillende perioden aansprak en eenvoudig kon worden aangepast aan de specifieke eisen van de adellijke, religieuze of intellectuele eigenaar en de smaak van de tijd. Architectonische ruimtes bij Italiaanse villa's die de mogelijkheid tot afzondering boden ten behoeve van religiositeit, studie of reflectie werden volgens kunsthistoricus Arnold Witte al vanaf het einde van de zestiende eeuw 'hermitages' genoemd.⁶ Vergelijkbare gebouwtjes en ruimtes, bekend als *diaetae*, bestonden al vanaf het begin van de Italiaanse villacultuur in de Renaissance. Ze waren gebaseerd op beschrijvingen uit de klassieke Oudheid van onder meer Plinius de Jongere, die zijn *diaeta* duidde als een (deel van een) gebouw bedoeld voor eenzaamheid en studie of een maaltijd in een select gezelschap.

De Renaissance *diaeta* verschilde echter wezenlijk van die in de klassieke Oudheid en dat had alles te maken met de invloed van de christelijke kluizenaar in de woestijn (*in eremo*). De villa-*diaeta* van Francesco Petrarca, waarin hij zich terugtrok ten behoeve van de literatuur, was gebaseerd op zowel klassieke als religieuze voorbeelden van studie in afzondering.⁷

Hlavac voert de hermitage in de landschapstuin geheel terug op de middeleeuwse hut of grot van de christelijke heremiet in plaats van op de klassieke *diaeta*.⁸ Volgens Gordon Campbell was het echter de Italiaanse, religieus geïnspireerde Renaissance-hermitage die het prototype vormde voor de Engelse kluizenaarshut in de tuin.⁹ Witte bevestigt dat idee en verwijst daarbij naar het paviljoen dat Pirro Ligorio in opdracht van paus Pius IV bouwde in de tuin van het Vaticaanse paleis. Opgelusterd met zowel antieke sculpturen als Bijbelscènes moet dit 'casino' begrepen worden als een klassieke *diaeta* waaraan een christelijke laag is toegevoegd.¹⁰

Vanaf 1600 groeide de populariteit van het ideaal van

de heremiet en de monastieke meditatie, en daarmee ook die van de hermitage.¹¹ Kardinalen als Odoardo Farnese en Flavio Chigi creëerden hermitages in kloosters en bij paleizen, voortbordurend op Plinius' *diaeta* en op monnikencellen.¹² Ook buiten Italië ontstonden nu meer hermitages. Bij Neuburg am Inn bouwde Ernst Georg Ludwig graaf von Sinzendorf vier 'Eremitorien', bewoond door aangeklede poppen met ogen van glas.¹³

Eind zeventiende, begin achttiende eeuw volgde de profanisering van het verschijnsel, toen dit transformeerde in een hoogadellijke, vaak vorstelijke, rijk uitgevoerde hermitage waarin geen plek meer was voor religie.¹⁴ De toenmalige opdrachtgevers van kluizenaarshutten waren hoge edelen en vorsten, zoals in Bayreuth, waar in navolging van het werk van Ligorio een 'Eremitage'-paleis en een aantal kleine hermitages werden gebouwd (1715-1718). Hierin konden de markgraaf en zijn hofhouding zich terugtrekken en 'kluizenaar' spelen (afb. 2).¹⁵ Het waren volgens Witte en Campbell echter vooral vrouwelijke eigenaren die zich alleen of met intieme vrienden heremiet waanden in deze luxe hermitages, weg van het ceremoniële leven, de huwelijks plichten en de adellijke beleefdheidsvormen.¹⁶

Onder Nederlanders was in de formele, zeventiende-eeuwse tuin sporadisch sprake van een hermitage. Zo bracht Johan Maurits van Nassau-Siegen (1604-1679) de laatste jaren van zijn leven door in zijn hermitage in Bergendael bij Kleef. Op deze 'solitaire plaats', 'een wildernis', kon hij zich terugtrekken en zich overgeven aan de natuur, de wandeling en vooral aan gedachten over zijn leven en de naderende dood.¹⁷ Daarbij werd niets aan het toeval overgelaten: de hermitage zelf mocht dan tamelijk eenvoudig zijn, de 'natuurlijke' omgeving werd ingrijpend geënceneerd.¹⁸ Bergendael, bestaande uit velden, bossen, heuvels en al eerder aangelegde lanen, wandelpaden, sculpturen, fonteinen en een cascade, werd aangevuld met Johan Maurits' grafmonument, een kapel, gebouwtjes voor personeel en de hermitage.¹⁹ Deze laatste – 'een huys van plancken', aldus Johan Maurits zelf – had een verdieping en een kleine aanbouw; een inventaris spreekt van een slaapkamer en een kamer voor de vorst met verschillende kabinetten.²⁰

Johan Maurits' hermitage lijkt het midden te hebben gehouden tussen enerzijds de *diaetae* uit de klassieke Oudheid en de Renaissance en anderzijds de contemporaine hoogadellijke hermitages in Frankrijk, Duitsland en Italië. Net als Plinius en Petrarca verbleef Johan Maurits daadwerkelijk in zijn hermitage. Deze was niet zo luxueus als sommige andere laatzeventiende-eeuwse voorbeelden – binnen twintig jaar was ze vervallen – maar toch groter en rijker dan wat later gebruikelijk zou worden. Andere Nederlandse zeventiende-eeuwse voorbeelden zijn de 'Eremitage' van de

2. De hermitages op Sanspareil te Bayreuth in Duitsland. Ingekleurde prent door J.G. Köppel, 1793 (Staatsbibliothek Bamberg)

dichter Joan van Broekhuizen in de buurt van Amstelveen, en de 'kluis' in het bos van buitenplaats Hofwijck en een viertal groene kluisjes waarin 'sich kluijsenaers gekluisjert konden wenschen', waarnaar Constantijn Huygens verwijst in zijn gelijknamige hofdicht.²¹

DE HERMITAGE IN DE LANDSCHAPSTUIN

Met de opkomst en ontwikkeling van de landschapstijl nam in de loop van de achttiende eeuw de populariteit van de hermitage een vlucht. De luxe verdween nu weer naar de achtergrond, de heremieten (meestal mensen, soms poppen) keerden terug en natuurbeleving werd belangrijk. Dat laatste ging niet zonder slag of stoot. De tuin was een beladen plek in een eeuw waarin Verlichtingsdenkers als Buffon, Linnaeus en d'Holbach de natuur onttheologiseerden, en lijnrecht tegenover een even grote groep van geleerden stonden die de natuur nog steeds als godsbewijs beschouwden.²² Waar het rariteitenkabinet met naturalia voor deze laatste groep fungeerde als 'antidote to atheism', ontwikkelde de hermitage zich in een heel andere richting, die weliswaar flirtte met religie, maar daar in feite weinig mee te maken had.²³

Nu God in de natuur steeds meer op de achtergrond raakte, werd het mogelijk het landschap te reserveren voor meer persoonlijke emoties. Deze ruimte werd onmiddellijk ingevuld door de nieuwe esthetische categorieën van het sublieme en het pittoreske: verrassende doorzichten, variaties in landschappen, woeste cascades en de vele *fabriques* of follies, waaronder de hermitages, zetten de wandelaar aan het denken.²⁴ Een sensitieve *beleving* van de tuin en de natuur ver-

ving een esthetische *waardering*, en de grenzen tussen park en natuur vervaagden, net als die tussen het park en het agrarische bedrijf. Via de in Engeland populaire *ferme ornée* en de Franse *hameaus* – die van Marie-Antoinette op Versailles, inclusief hermitage, is ongetwijfeld de beroemdste – werden hele boerderijdorpjes geïntegreerd in de landschapstuin. De hermitage deed nadrukkelijk mee aan deze nieuwe oriëntatie op beleving en integratie van de natuur in het park: een teruggetrokken bestaan in de natuur werd bij uitstek geschikt geacht voor reflectie. De publicatie van Marc-Antoine Laugier's *Essai sur l'architecture* (1753), waarin de 'oerhut' van takken en bladeren werd gepresenteerd als de eerste vorm van architectuur, was een belangrijke katalysator voor de populariteit van de hermitage (ook een hut). Een terugkeer naar meer 'pure' vormen van bouwkunst – zoals de hermitage – zou de mens tot bezinning kunnen leiden (afb. 3).

De achttiende-eeuwse hermitage is daarnaast onlosmakelijk verbonden met Jean-Jacques Rousseau. In zijn politieke vertogen vergeleek Rousseau een oorspronkelijke natuurstaat waarin de solitaire natuurmens centraal stond met een contemporaine, gecorrumpeerde cultuurstaat. In zijn beroemde briefroman *Julie ou la nouvelle Heloise* (1761) en in verschillende autobiografische werken presenteerde hij de 'echte natuur' en hermitages als de enige plekken waar een mens verlossing kon vinden.²⁵ In verschillende fasen van zijn leven bewoonde Rousseau hermitages of hermitage-achtige constructies, zoals aan het einde van zijn leven op het landgoed Ermenonville, een van de eerste landschapstuinen van Frankrijk. Zijn plotselin-

3. De hermitage op Frogmore te Windsor in het Verenigd Koninkrijk. Aquarel door Samuel Howitt, ca. 1775 (Royal Collection Trust)

ge dood op dit landgoed, waar de hermitage en de natuurfilosofie van Rousseau zo centraal stonden, heeft de populariteit van het fenomeen ontegenzeggelijk versterkt.

HISTORIOGRAFIE VAN DE NEDERLANDSE HERMITAGE

Naast ruïnes, Turkse tenten en Chinese, neogotische en neoclassicistische bouwwerken, worden hermitages gerekend tot elementen van de vroege landschapstijl in Nederland (van circa 1750 tot circa 1815).²⁶ De Nederlandse hermitage is het onderwerp geweest van een gering aantal publicaties. Sommige daarvan beschrijven één of enkele kluisenaarshutten, zoals de artikelen van Martin van den Broeke (1994) over de hermitage op landgoed Westhove bij Domburg, van Lucia Albers (2003) over kluisenaarshutten op landgoederen in Noord-Holland en van Lisa Wiersma (2015) over de hermitage op buitenplaats Frankendael in de Amsterdamse Watergraafsmeer.²⁷ Jan Holwerda schreef verschillende artikelen over het onderwerp, meest recentelijk over de toepassing van boomwortels in kluisenaarshutten.²⁸

Een uitzondering op deze doorgaans incidentele onderzoeksprojecten vormt het werk van Wim Meulenkamp, die een uitgebreid oeuvre heeft opgebouwd over tuinsieraden, waaronder hermitages.²⁹ In 'De cultus van de hermitage in Nederland' (1993) telde Meulenkamp 36 hermitages, maar hij vermoedde dat er meer waren geweest.³⁰ Hij stelde dat het moeilijk is om de eerste Nederlandse sierkluis aan te wijzen, maar dat het fenomeen vanaf 1770 populair werd. De opkomst van de hermitage als onderdeel van de vroege landschapstijl in het laatste kwart van de achttiende eeuw beschouwde Meulenkamp als de 'proto-romantische' fase. Tuinsieraden zoals hermitages moesten gevoe-

lens van melancholie oproepen, al ging het volgens Meulenkamp 'om tamelijk losse sfeerassociaties'.³¹ Tijdens de tweede fase, ongeveer 1800 tot 1835, vond een 'verburgerlijking' plaats: ook de welvarende middenklasse bouwde nu hermitages. In de laatste fase, die duurde van circa 1835 tot 1875, werd de hermitage een bron van vermaak voor de hele bevolking.³²

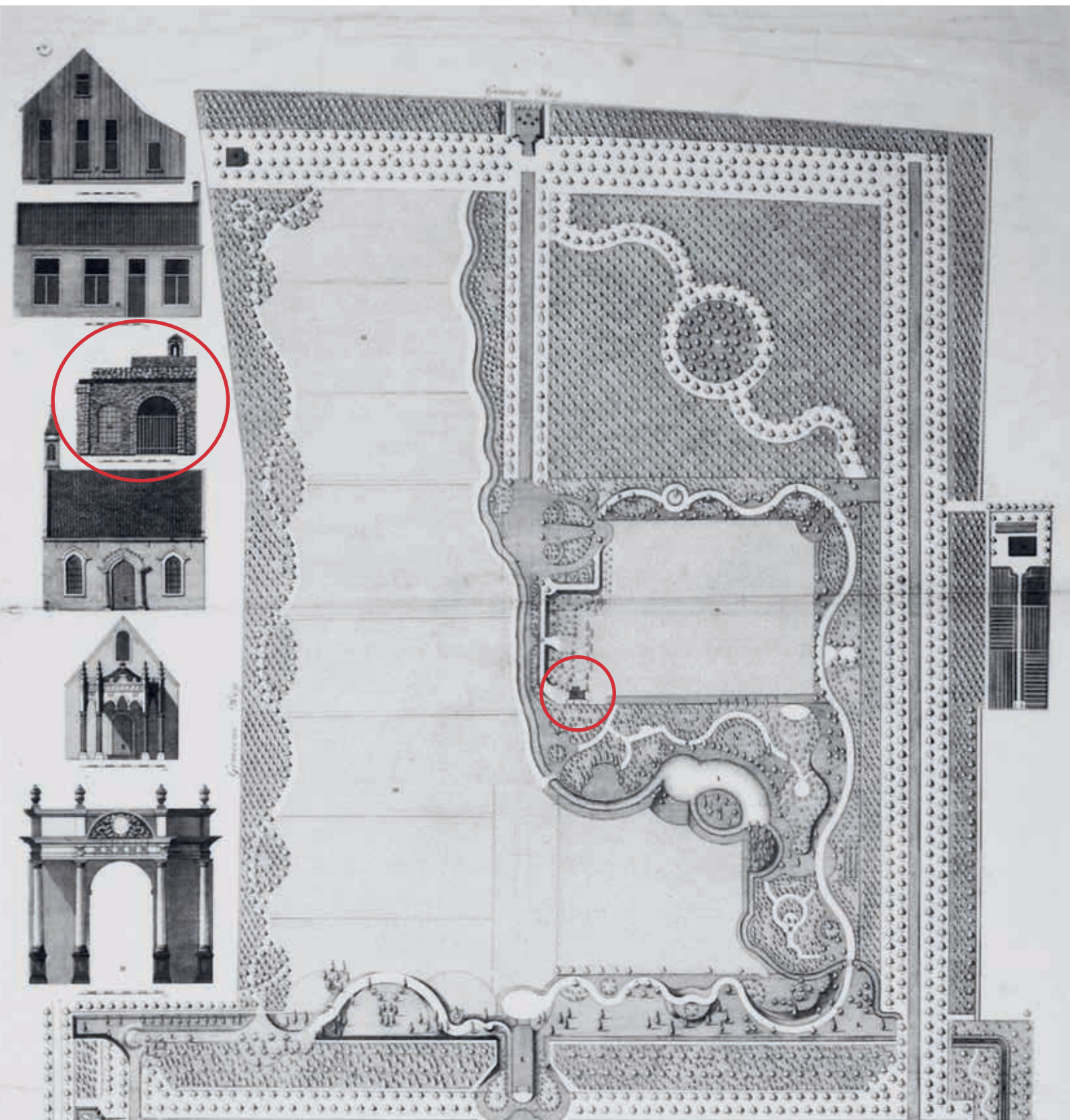
DE SNELLE VERBREIDING VAN DE BUITENPLAATSHERMITAGE

Ook in de achttiende eeuw bestond een kruisbestuiving tussen Nederlandse fictieve kluisenaarshutten – denk aan de briefromans van Belle van Zuylen en Aagje Deken en Betje Wolff – en gerealiseerde hermitages.³³ De vroegste, nu bekende hermitage in een landschapstuin stond vanaf 1772 op Beekestijn bij Velsen, hoewel er mogelijk al in 1765 een was op buitenplaats Bosch en Hoven te Heemstede. De plattegrond van tuinarchitect Johann Georg Michael uit 1772 toont een rotsachtig huisje bekroond met een torentje of luiddklok, dat achter in het park, verscholen onder geboomte, in de hoek van het kleine korenveld stond (afb. 4).

Het moment van bouw van de hermitage is alleen bekend in de zeldzame gevallen dat er ontwerptekeningen of andere relevante primaire bronnen zijn. De helft van de tijdens dit onderzoek nieuw ontdekte hermitages – 51 van de in totaal 104 – is achterhaald via verkoopadvertenties. Dit betekent dat de stichtingsdatum veelal onbekend is, maar in ieder geval verder in het verleden moet hebben gelegen.³⁴

Ondanks het feit dat de meeste hermitages zich in het sterk verstedelijkte westen van het land bevonden, is de plek van oorsprong van de hermitage in Nederland diffuser: de vroege hermitages lagen zowel in het westen (Beekestijn, Domburg, Huis te Manpad, Leyduin) als in enkele Gelderse parken (Twickel, Biljoen, De Oorsprong, Rhederoord). Het ontstaan van de buitenplaatshermitage in Nederland wordt, net als de oorsprong van de Nederlandse landschapstuin, vaak in verband gebracht met genoemde tuinarchitect Michael.³⁵ Hij ontwierp in 1772 de hermitage voor Jacob van Boreel op Beekestijn, en in 1781 die voor diens zoon Jacob jr. op Elswout. Zowel Michael als Boreel had in Engeland uitgebreid kennisgemaakt met de landschapstijl.³⁶ Ook met hermitages, zo blijkt uit een brief van Cornelis Jansz. Backer, in 1760 op reis in Engeland, aan Boreel: 'Vergeet dog niet [...] van mede te brengen eenige plans van hermitages met laantjes soo gekronkelt als of te een wurm gekroopen had; en die mij gesegt sijn wel over twintig jaaren, dat in Engeland, charmant gevonden wierden.'³⁷ De bronnen van Michael, die waarschijnlijk verantwoordelijk was voor meer hermitages dan die van Beekestijn en Elswout alleen, waren alle Engels.³⁸ Ook de hermitages van de landgoederen Biljoen en Beekhuizen waren het

4. Gedeelte van de plattegrond voor de tuinen van Beekestijn te Velsen, met in de rode markeringen de kluizenaarshut en de locatie daarvan. Tekening door J.G. Michael, 1772 (Noord-Hollands Archief)

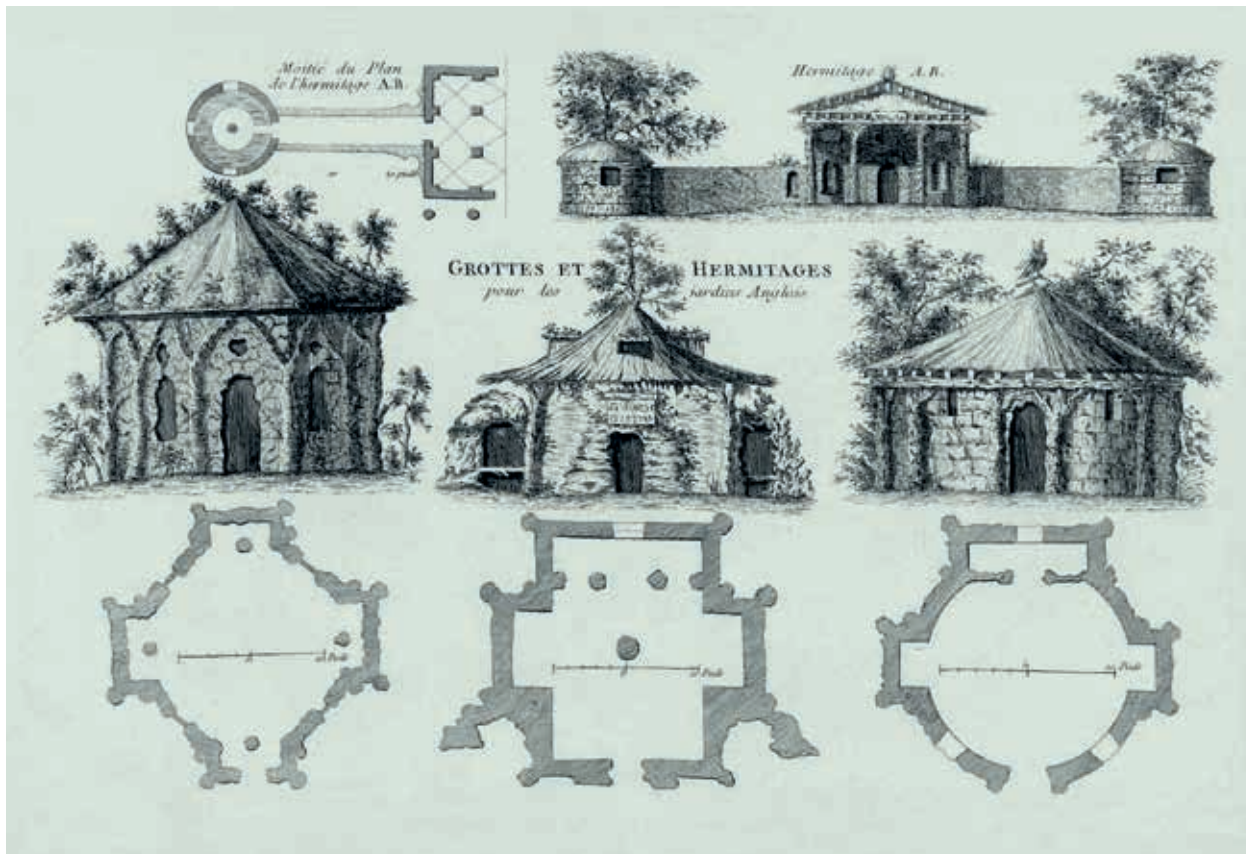

5. De hermitage op kasteel Biljoen te Velp. Voorstudie in aquarel door Christian Henning, 1790-1791 (Gelders Archief)

6. Hermitage met waterput en omheining op Paleis Soestdijk te Baarn. Tekening door Jurriaan Andriessen, ca. 1790 (Stadsarchief Amsterdam)

7. Pagina met modellen van hermitages uit Georges le Rouge, *Details de Nouveaux Jardins à la Mode. Jardins Anglo-Chinois*, vol. 4, Parijs, 1776

8. Verkoopadvertentie van buitenplaats Meerwerck te Amsterdam, *Leydse Courant* van 16 september 1799

resultaat van een samenwerking van eigenaar Johan Frederik Willem baron van Spaen met zijn landschapsarchitecten (afb. 5). Van Spaen kwam geïnspireerd terug van zijn reizen naar Duitsland (1783) en Zuid-Engeland (1791), en vond in Michael en later Jan David Zocher jr. en sr. ontwerpers die op hetzelfde landschappelijke spoor zaten.³⁹ Of er sprake was van een vergelijkbare samenwerking tussen stadhouder Willem V en zijn tuinarchitect Philip Willem Schonck is onduidelijk, maar op Soestdijk verrees een hermitage en waarschijnlijk ook op Het Loo (afb. 6).⁴⁰

Een laatste landschapsarchitect die in dit kader moet worden genoemd is Lucas Pieters Roodbaard: alle tot nu toe bekende Friese hermitages lagen in parken die door hem waren aangelegd. Soms maakte Roodbaard gebruik van het *Magazijn van Tuin-sieraden* van Gijsbert van Laar (1802): de hermitage op Fogelsanghstate in Veenklooster is vrijwel identiek aan een exemplaar in dit voorbeeldenboek. Van Laar had het grootste deel van zijn boek overgenomen van Johann Gottfried Grohmanns *Ideenmagazin für Lie-*

bhaber von Gärten (1796-1811), maar de hermitages in zijn *Magazijn* waren eigen ontwerpen of bestaande Nederlandse voorbeelden.⁴¹ Andere belangrijke inspiratiebronnen voor de creatie van de hermitage waren Franse en Duitse voorbeeldenboeken, zoals *Details de Nouveaux Jardins à la Mode. Jardins Anglo-Chinois* (1776-1787) van Georges Louis le Rouge en *Theorie der Gartenkunst* (1779-1785) van Christian Cay Lorenz Hirschfeld (afb. 7).⁴²

Het huidige onderzoek heeft geen zeer vroege hermitages opgeleverd. Geïntroduceerd door de hoogste echelons van de samenleving op de grootste landgoederen, zijn deze veelal goed gedocumenteerd en dus bekend. Door de zoektocht in digitaal ontsloten historische kranten zijn vooral iets latere, kleinere exemplaren achterhaald (afb. 8). De hermitage lijkt een dalend cultuurgood: het eerst gebouwd door de hoge adel en rijkste patriciërs, werd het fenomeen in de loop van de tijd overgenomen door eigenaren met bescheidener middelen en dito tuinen; op den duur sierden hermitages ook stadshuizen en herbergen (bijlage 2). Het feit

dat dit proces heel snel plaatsvond, doet aan deze these enige afbreuk. Nicolaas Meerburgh, tuinier en botanicus, merkte al in 1782 op: 'Op meest alle Lusthoven, al zyn deselven niet zeer uitgestrekt, zonderd men thans de eene of andere plaats af, om een zogenaamde Hermitagie aanteleggen.'⁴³ De hier gepresenteerde dataset ondersteunt dit idee: hoewel de piek in het aantal eerste vermeldingen van hermitages rond 1800 valt, mag op basis van het feit dat het om verkoopadvertenties gaat, worden aangenomen dat het grootste deel van deze hermitages is aangelegd in het laatste kwart van de achttiende eeuw. De eerste voorbeelden van hermitages bij stadshuizen en herbergen volgen al snel. In 1796 werd in Haarlem een stadshuis met een hermitage in de tuin verkocht, en in 1793 kreeg de speeltuin 'America' bij Leiden een nieuw gemetselde hermitage.⁴⁴ Binnen korte tijd droegen tenminste drie buitenplaatsen de naam 'Hermitage', naast verschillende boerderijen, twee herbergen, een weiland, een moestuin en een Surinaamse plantage. Ook waren er hermitagekoekjes, hermitagewijnen en hermitagekachels. Niettemin sloeg het begrip met name op de *folly* in de buitenplaatstuin. In 1820 klonk het verbaasd en enigszins afkeurend: 'op welk landgoed, een kwart morgen groot, vindt men geen heremiet?'⁴⁵

Waar Gelderland met twintig buitenplaatshermitages voorheen werd beschouwd als de voornaamste hermitageprovincie, is dit beeld met de huidige stand van wetenschap gekanteld in het voordeel van Holland, waar wij de plaats bepaalden van een derde van het totale aantal buitenplaatshermitages (40). In Holland en Utrecht samen vonden wij bijna twee derde van alle hermitages (63). In Friesland konden wij acht hermitages lokaliseren, in Overijssel twee, in Zeeland en Noord-Brabant drie, in Groningen en Limburg één en in Drenthe geen. De burgerlijke signatuur is hiermee versterkt: de hermitage kwam volgens de inventarisatie het meest voor op de buitenplaatsen van stedelijke regenten in de nabijheid van de stad. Daarmee wijkt de Nederlandse hermitage af van de adellijke kluisenaarshut uit de ons omringende landen.⁴⁶

MISE-EN-SCÈNE: DE SITUERING VAN DE HERMITAGE IN HET PARK

Het van 1774 daterende reisverslag van de Leidse student Frans Cornelis Hoogvliet gaat uitgebreid in op de situering van de hermitage in de landschapstuin. Op tour met zijn ouders bezocht Hoogvliet het Hof te Domburg in Zeeland. 'Benieuwd naar zulke eene rareit', wandelden ze eerst door 'een fraaien en vrugtbaren hof, achter welke een aangenaam bosch is met digten boomlommer beschaduw't', daarna 'leidde men ons door verscheiden wandelpaden en kronkeldreven heenen tot wij na lang omloopen de woning deezes vreemdelings naderende zijne hut beschouwden.'⁴⁷

De ideale plek voor een hermitage in het landschaps-

park was in een bos of op een eiland, zo ver mogelijk weg van de bewoonde wereld (afb. 9 en 10). Van Laar stelt: 'Men kan hetzelfde op een verheven eiland plaatsen [...] om eene eenzame gedaante aan te geven' (afb. 11).⁴⁸ Het handboek *Nederlandsche Tuinkunst* onderwees in 1837 een pragmatische insteek bij de creatie van een tuin: 'In elk geval moet men zich naar de omstandigheden regelen; waar geen water bestaat, kunnen geene waterpartijen worden aangebragt [...]; geene belvédères [...] in het midden van hooge bosschen, geene hermitages langs volkrijke wegen.'⁴⁹ Hermitages moest men aanleggen 'in het donkerste, wildste, en eenzaamste gedeelte' van een woud, op een kleine, natuurlijke verhoging ten behoeve van het uitzicht.⁵⁰ De wandelaar benaderde de hermitage idealiter via een sterk slingerend pad, zodat men er bij wijze van verrassing op stuitte.⁵¹

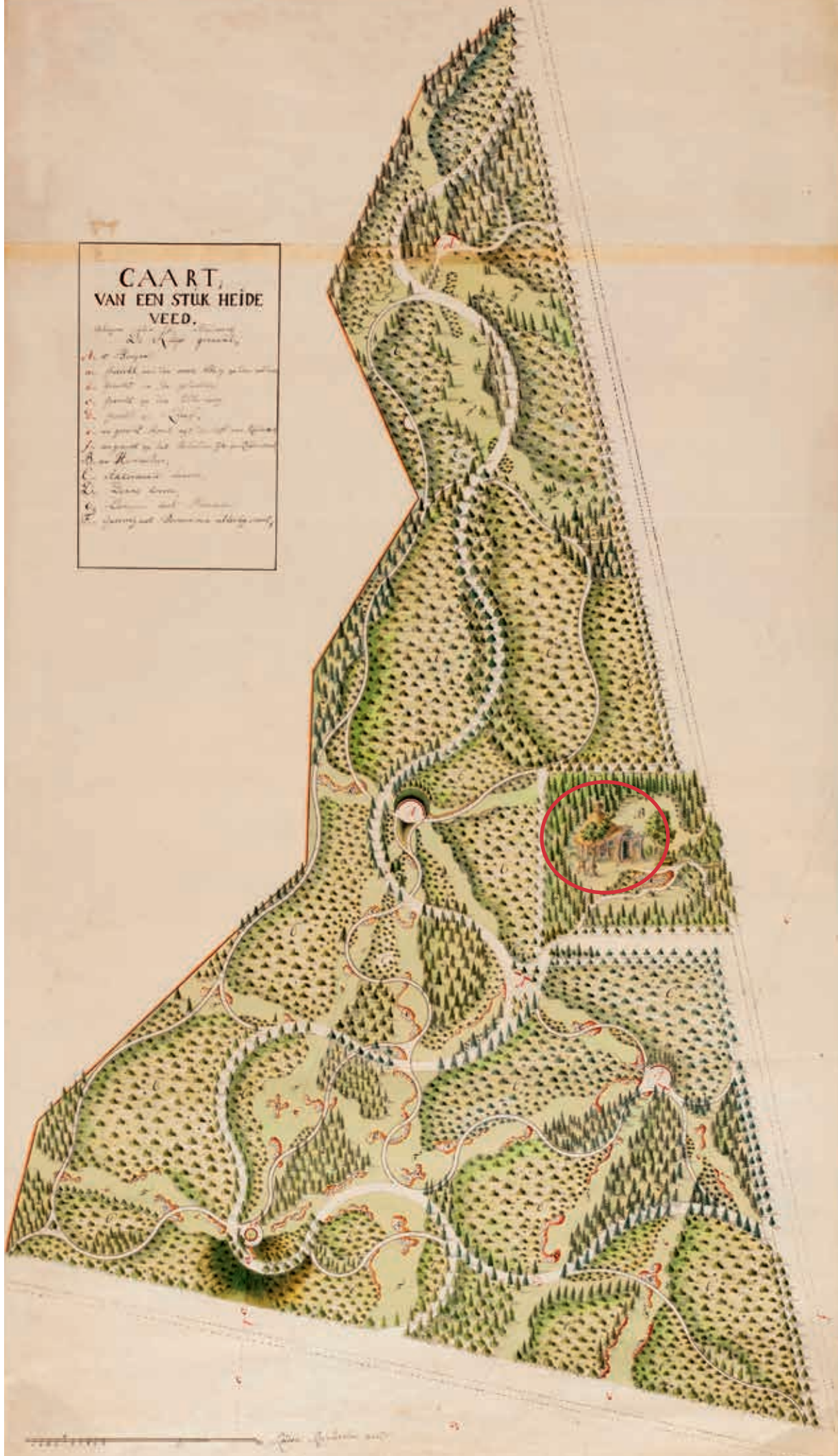
Hoewel niet van alle hermitages de locatie in het park bekend is, blijkt uit het onderzoek dat vrijwel altijd gekozen is voor een geïsoleerde ligging. Verkoopadvertenties vermeldten hermitages meestal in combinatie met 'de Engelse tuin' of 'het Engelse bos'.⁵² Een bosrijke omgeving kwam het vaakst voor, ook veel genoemd zijn eilanden en bergen, al dan niet in combinatie met een bos (afb. 12). Bezoekers aan Velserbeek merkten op: 'Nooit echter zagen wij een plek beter in overeenstemming met zulk een eenzame kluis dan deze [...] aan de overzij eener beek, tegen een helling gebouwde, door het dichte groen maar half zichtbare kluis [...] aan alle zijde door hooggeboomte afgesloten geheel.'⁵³ Een Engelse reiziger beschrijft een hermitage 'buried in the woods' op landgoed Sparrendaal bij Driebergen.⁵⁴ Reizigers vonden op landgoed Lichtenbeek een 'waterval, aan eene beek, die een eilandje vormt, dat, onder hooggeboomte, eene smaakvol aangelegde hermitage bevat; dit eilandje grenst zeer gepast aan een uitgestrekt dennenbosch'.⁵⁵

Maar weinig Nederlandse hermitages voldeden aan de voorwaarde van vrij uitzicht vanuit de hermitage: slechts één egodocument spreekt van een 'vue solitaire'.⁵⁶ Een verhoogde ligging kwam vaker voor. De kluisenaarshut op Ubbergen lag op 'de helling eens heuvels' en werd door de wandelaar bereikt via 'een smal kronkelend voetpad' en 'door digt kreupelhout'.⁵⁷ Ook lagen relatief veel hermitages op eilandjes, zoals op Vijverberg bij Arnhem. In de buurt van die hermitage lag het graf van de heremiet, net als op Lichtenbeek en Vilsteren het geval was.⁵⁸

HUTTEN, HEREMIETEN EN ATTRIBUTEN

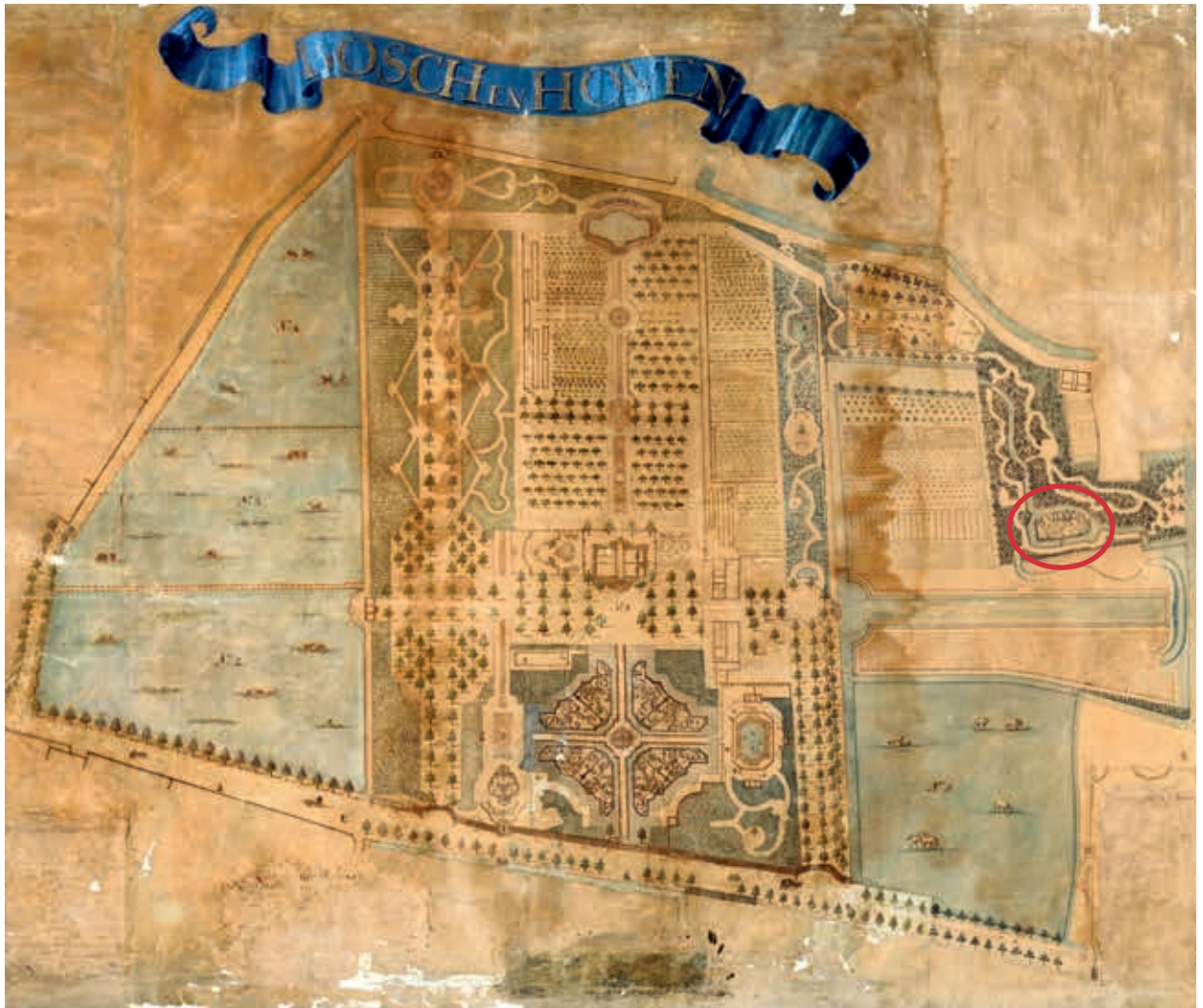
Hermitages werden in de beginjaren vooral gezien als rareit en later als vast onderdeel van een landschappelijk aangelegd park, maar ze vormden nooit het meest belangrijke tuinsieraad. De hermitage staat in verkoopadvertenties regelmatig als laatste genoemd in een lange rij van tuinelementen; de 'enz.' die erop

9. De locatie van de hermitage op Rhederoord te De Steeg, op een kaart van J.P. Post, 1797 (Gelders Archief)

CAART,
VAN EEN STUK HEIDE
VEED.
St. Rhederoord
A. de Steeg
B. de Steeg
C. de Steeg
D. de Steeg
E. de Steeg
F. de Steeg
G. de Steeg
H. de Steeg
I. de Steeg
K. de Steeg
L. de Steeg
M. de Steeg
N. de Steeg
O. de Steeg
P. de Steeg
Q. de Steeg
R. de Steeg
S. de Steeg
T. de Steeg
U. de Steeg
V. de Steeg
W. de Steeg
X. de Steeg
Y. de Steeg
Z. de Steeg

10. De locatie van de hermitage op het eilandje op buitenplaats Bosch en Hoven te Haarlem. Kaart toegeschreven aan Jan van Varel, 1765 (Noord-Hollands Archief)

volgt lijkt erop te wijzen dat de hermitage nog net de moeite van het vermelden waard was. Mogelijk heeft dit te maken met de vergankelijkheid van het gebruikte materiaal: echt kostbaar was de hermitage niet. In het *Magazijn* (1802) zijn de meeste hermitages van 'natuurlijk ruw bemest hout', 'schotten van hout' of van 'teenwerk gevlochten en met leem en koemest bepleisterd'. *De Nederlandsche tuinkunst* (1837) noemt 'ruw hout', 'stroo en biezen', het *Handboek voor den Nederlandschen tuinbouw* van Theodorus Frederik Uilkens (1848) 'boomwortelen, veldsteenen, turf of riet' en mos.⁵⁹ Een halve eeuw eerder was de aanpak van de hoge adel en rijkste patriciërs wat minder sober geweest, ongetwijfeld op basis van internationale voorbeelden. In 1778 werd ene Wernold Omans op Twickel betaald voor het leveren van 'Gilhuysen brokken' (zandsteen uit Gildehaus) en de bouw van de hermitage.⁶⁰ Hier dus geen hutje van twijgen en mos, maar dat werd een of enkele decennia later wel de standaard.⁶¹

Reisverslagen geven een nauwkeurig beeld van de gebruikte materialen. Op landgoed Ubbergen was 'het

hutje' gemaakt van 'gevlochten teenen, van buiten met klimop, climatis, wijngaardranken, wilde kamperfoelie en rozen bekleed [...]; de grond en de wanden zijn bedekt met veelkleurig mos.'⁶² Daniël Boissevain noemde naar aanleiding van zijn bezoek aan Lichtenbeek in 1807 de 'fraaye Hermitage met Menagerie uyt wortelen van Boomen zamengesteld', Otto van Eck schreef op 22 augustus 1793 in zijn dagboek over dezelfde, 'zeer aardige' hermitage dat het ging om een 'huisje van mosch'.⁶³

Het interieur van de hermitages was sober en bestond idealiter uit een of meerdere stoelen, een bank of bed, een doodshoofd of doodskist, een zandloper, boeken en een (houten) heremietpop (afb. 13).⁶⁴ Het 'huiscieraad' van de hermitage van Westhove is in 1786 'naif'.⁶⁵ Negentig jaar later memoreerde Jacobus Craandijk de aankleding van de hermitage van Schaesberg, die hij als kind met zijn klas bezocht: 'Hoe verdrongen wij elkander voor de bestoven glasruitjes om naar binnen te zien! Daar stond de tafel, met een' zandlooper er op. Daar stond de doodskist tegen den

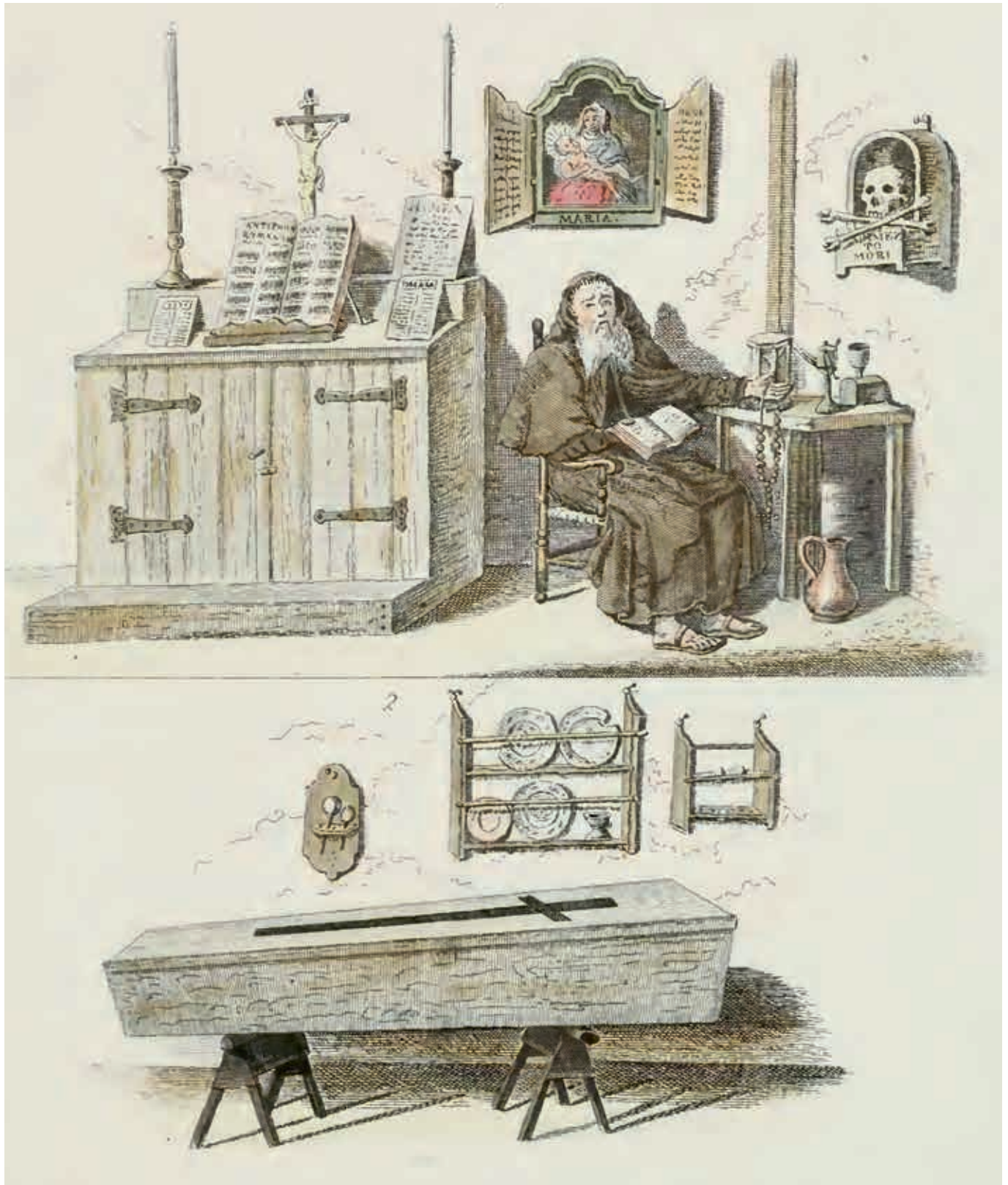

11. Plaat CLXXXI uit het *Magazijn van Tuin-sieraden* van Gijsbert van Laar, 1802. 'Een Eiland met eene fraaije doch niet kostbare Hermitage'. Deze plaat komt sterk overeen met de hermitage op Velserbeek te Velsen, zie afbeelding 1

12. De hermitage op Ridderoord bij De Bilt. Getekend door de destijds 76-jarige Maurits Eyck van Zuylichem, eigenaar van de buitenplaats, 1840 (Nationaal Archief)

13. Plaat CLXXXII uit het *Magazijn van Tuin-sieraden* van Gijsbert van Laar, 1802. 'Bij het openen van de deur ziet men hem zitten in zijn volle costuum, met zijn brevier en paternoster, in bespiegeling des sterfelijken levens, naar uitwijzing van zijne huis-sieraden, Memento More, ontfaar en doodkist [...] De eremiet een ledeman zijnde, kan men doen zitten, leggen, of knielen, zoo als men begeert. Men kan hem bij mooi weder ook laten rusten, op een' afgezaagde stam van een' boom, naar uitwijzing der plaat.'

* Te Bodegraven, by den Boode S. HAM. TE KOOP, een extra fraai gemaakte en gekleedde HEREMIET, met zyn HUISCIERAAD. By denzelven is van stonden aan een zeer mooi en logesabel HUIS en THUIN te Huur op het beste van deeze Plaats staande.

14. Verkoopadvertentie van een heremietpop, *Utrechtsche Courant* van 20 april 1807

muur, slaapstede en “memento mori” tevens. En daar zat de hermiet, de groote houten pop met langen witten baard en bruine pij.⁶⁶

Dat de inrichting van de hermitage sterk gestandaardiseerd was blijkt ook uit evaluaties van kluzenaars-hutten, zoals die van het echtpaar Scheltema-van Nijmegen. Na een bezoek aan landgoed Laag Oorsprong bij Oosterbeek beperkten zij zich tot de opmerking dat het een hermitage was ‘met het geen daar in behoort’.⁶⁷ Over de inrichting van de hermitage op Velserbeek was hun commentaar iets minder summier: genoemd worden de heremiet met boek in de hand, een altaar met Christusbeeld, een paar boeken, een doodskist, een doodshoofd en beenderen en inscripties.⁶⁸

De eigenaar van Biljoen, Van Spaen, zag met lede ogen aan dat de bordjes met versjes van Elisabeth Post en Franse pastorale dichters langs de paden en bij de hermitage – strofes die tot doel hadden de bezoekers in de juiste sferen te brengen – met enige regelmaat werden vernield of voorzien van ‘onbetamelijke’ aanvullingen.⁶⁹ Het deed hem besluiten de bordjes te verwijderen en de versjes te bundelen in een boek.⁷⁰ Verschillende reizigers merkten in de hermitage van Ubbergen een tweeregelig Frans gedichtje op: ‘Viens elever ton ame en ce plaisible lieu / Admire la nature et adore ton Dieu!’⁷¹ Bij de hermitage van Vijverberg zag Nicolaas Esser Meerman in 1813 een aantal ‘inscriptien’ die ‘Gods heerlijkheid en de vergankelijkheid des menschelijken levens ter beschouwing en aandenken voorstelden’.⁷² Willem de Clercq noemde in 1811 de Latijnse en Franse inscripties van de hermitage op kasteel Loenersloot.⁷³ Een ‘paar oude borden met toepasselijke kluzenaarsinscripties’ waren in 1902 op Oltterterp het enige wat nog resteerde van de uitrusting van de hermitage.⁷⁴

In Domburg zat de heremiet, ‘eenen bejaarden vader met eenen donkerbruine pijrok [...] schoon van hout gefabriceerd’, aan een tafel met daarop twee boeken: *Le song d’un ermite* en *La métamorphose d’Ovide*.⁷⁵ De *Metamorfosen* van Ovidius figureerde ook al in de vroegzeventiende-eeuwse hermitage van Palazzetto Farnese in Rome en op Ermenonville een eeuw later. Dat suggereert dat de betekenis van de hermitage als overgang (metamorfose) van cultuur naar natuur een constante was.

Op tenminste 25 hermitages was een levende heremiet of heremietpop aanwezig. Soms ging het slechts om een schildering van een heremiet, meestal om een pop van hout die veelal als monnik was aangekleed (afb. 14). In de jaren 1820-1840 roemden de kranten meermaals ene Benjamin Adams, actief als ‘kunst-

beeldhouwer’ in Den Haag, om zijn ‘ledemans’.⁷⁶ Relatief veel van de vroege heremieten en heremietpoppen bewoonden hermitages in het oosten van het land. Ook de Roodbaard-parken waren soms uitgerust met een heremiet. Op een van deze Friese buitenplaatsen, Oltterterp, speelde ene ‘Ket uit Drachten’ voor kluzenaar, in andere gevallen vervulde het (tuin)personeel deze taak.⁷⁷ In 1786 werd stadhouder Willem V getraakteerd op een bezoek aan de hermitage op landgoed Westhove in Zeeland. Hij trof hier jachtopziener G.C. Poelman die was verkleed als kapucijner monnik. De stadhouder was gefascineerd door het schouwspel en stelde de kluzenaar verschillende vragen, waar de jachtopziener quasi-naïef en met een Vlaams accent op antwoordde. Kennelijk had Poelman weinig zin in dit spelletje waartoe hij waarschijnlijk door de eigenaar van het landgoed was gedwongen: hij weigerde de muntstukken die Willem V aanbood, ondertussen denkend: ‘loop naar de bleksem’.⁷⁸

Soms was sprake van een mechanisch aangedreven heremietpop. Boissevain sprak na zijn bezoek aan Lichtenbeek over een heremiet die een boek las ‘in eene bewegende houding’.⁷⁹ Ook de heremiet van Frankendael in de Watergraafsmeer kon zijn hoofd buigen (afb. 15).⁸⁰ Na deze ‘hoekigen hoofdknik’ wees

15. Kluzenaarspop van Frankendael in de Watergraafsmeer, met zijn doodskist (Amsterdam Museum)

zijn 'rechterhand deftig op een overeind staande doodskist [...] die tot kalme grafrust noodde, door het op 't deksel met zinkwit geschilderde "Gedenk te sterfen"'.⁸¹ Een notitie in een rekeningenboek van Biljoen, waarin Van Spaen 'geleend aan Hermiet Jan Gartsen f 10.-' aantekende, bevestigt dat in enkele gevallen een echt persoon werd aangesteld om in het park als heremiet te leven of te acteren. Lang lijkt deze man het in de hermitage van Biljoen niet te hebben volgehouden; hij werd vervangen door een pop.⁸² Deze heremietpop knikte bij binnenkomst met z'n houten hoofd en 'wees vervolgens met z'n houten arm op een overeind staande doodskist, waarop geschilderd stond: Memento Mori [...] De boswachter, die de deur ontsloot, bracht het mechaniek in werking en hield tenslotte z'n hand op voor een drinkpenning'.⁸³

BETEKENIS EN RECEPTIE

De manier waarop de hermitage van Biljoen werd gepresenteerd, toont aan dat Van Spaen de romantische symboliek van dit element in zijn park heel serieus nam. Het is de vraag in hoeverre dat ook gold voor andere buitenplaatseigenaren en voor de toeschouwers van de hermitages.

Net als haar materiële verschijningsvorm, bleef de betekenis van de hermitage in de loop van de bijna honderd jaar dat deze de tuin in landschapsstijl sierde vrijwel onveranderd. Een unieke Drentse fictieve hermitage geeft een vrij nauwkeurig beeld van wat met dit tuinonderdeel werd beoogd. Deze voor de gelegenheid gebouwde kluzenaarshut figureerde in de zomer van 1785 als decorstuk in een toneelstuk in het park van Laarwoud. Een van de zoontjes van eigenaar Sigismund Pieter Alexander van Heiden Reinestein, kamerheer van Willem V, vervulde de rol van heremiet. Op muziek getiteld *Romance* zong hij: 'Dans ma retraite obscure/ Du monde ennué, solitaire, ignoré, J'observe la nature'.⁸⁴ De hermitage was een plek om je terug te trekken uit de wereld en eenzaamheid te ervaren in de natuur. Een erg vrolijk oord was de kluzenaarshut niet, zoals blijkt uit 'obscure' in de zangregels hierboven en uit andere kwalificaties in reisverslagen. De hermitage van Biljoen was 'somber', de kluzenaarshut van Domburg stond voor een 'somber eenzaam leven'.⁸⁵ Dit had veel te maken met gedachten over 'de vergankelijkheid des menschenlijken levens' waartoe de hermitage aanzette.⁸⁶ Ook anderen waren van mening dat de hermitage 'den wandelaar tot ernstige weerspiegelingen wekt'.⁸⁷ De kluzenaarshut van Ubbergen en de bijbehorende inscriptie versterkten volgens een gezelschap de stemming van 'ernst'.⁸⁸

'Romantisch is hier het toverwoord', schrijft Wim Meulenkamp over de hermitage.⁸⁹ Hij haalt Jacob Geel aan die in 1835 in zijn beroemde *Gesprek op den Drachenfels* de hermitage stevig positioneerde in de Romantiek, in combinatie met het klooster, de berg, het

eiland en de dood. In reisverslagen en handboeken duikt het concept 'romantisch' regelmatig op, de term 'schilderachtig' een enkele keer.⁹⁰ Sporadisch klinkt in de evaluatie van de hermitage iets meer nuchterheid en distantie door: de kluzenaarshut van Westhove bij Domburg kon de aandacht 'eene goede poos' bezighouden, de hermitage van Rijserdaal was 'zeer interessant'.⁹¹

Lange tijd was van cynisme nauwelijks sprake, of het moet de discussie zijn van enkele reizigers na een bezoek aan de heremiet van Domburg over de waarde van het solitaire bestaan van de kluzenaar. Sommigen vonden dat 'dezen mensch zijn geluk te benijden' was, anderen waren van mening dat het geluk van het heremietenbestaan 'louter schijn' was.⁹² Uit de eerder genoemde opmerking uit 1820 dat elk landgoed, ook het kleinere, een heremiet tentoonstelde, klinkt enige hoon door over het fenomeen, maar misschien nog wel meer over de kopieerzucht.⁹³ Een buitenlandse *gaze* op de Nederlandse hermitagecultuur verraadt enige laatlundheid: de bezoekers van de hermitage op Sparendaal 'smiled at the formal bed of rushes'.⁹⁴ De negatieve beoordeling van Willem de Clercq van de kluzenaarshut op Vijverberg had niets te maken met het romantische tafereel, maar alles met de wijze van presenteren en het achterstallige onderhoud: 'zoo zeer mishaagde ons eene soort van hermitage met twee elendige hutjes, waarin de afbeeldsels van Menno en Paracelsus een knikkende pop en een groot getal opschriften die meer vroom als dichterlijk waren en ons om dus te spreken walgden daar deze heilige opschriften overal als uithangborden van kroegen geplaatst waren. Eene smerige hut waar wij uitgebrande kaarsen en een kartonnen doodshoofd vonden be kroonde dit tefreel zoo dat wij deze hermitage zochten te vergeten en verder Lichtenbeek met dankbaar genoegen verlieten'.⁹⁵

In de afkeur van 'heilige opschriften die meer vroom als dichterlijk waren', klinkt de protestant door die De Clercq was; de 'uithangborden van kroegen' deden afbreuk aan de smaak en distinctie van de buitenplaats.

Het einde van het fenomeen van de hermitage is tamelijk exact te bepalen op basis van de verkoopadvertenties en reisverslagen. In 1855 werd opgemerkt dat de hermitage 'vroeger meer in was dan tegenwoordig'.⁹⁶ Vierentwintig jaar later werd de hermitage als een van 'de aardigheden onzer voorvaderen' stevig verankerd in het verleden.⁹⁷ Bijna gelijktijdig sprak Craandijk over de hermitages die in zijn jeugd gebruikelijk waren.⁹⁸ De hermitages die wel bleven bestaan lijken in de tweede helft van de negentiende eeuw het domein te zijn geweest van kinderen en het grote publiek. Frankendaal in de Watergraafsmeer werd bijvoorbeeld het doel van een jaarlijkse processie van arbeiders uit de Jordaan.⁹⁹ Behalve de klas van Craandijk, arriveerde in 1872 ook een schoolklasje op Fogelsanghstate in

Veenklooster (afb. 16). Bij de hermitage keken ze verwonderd toen ze ‘daar een kluizenaar zagen zitten. ’t Was voor de kleintjes vooral een moeilijk vraagstuk of de kluizenaar leefde dan of hij dood was.’¹⁰⁰ Leonard Springer ontwierp rond 1883 voor de jonge kinderen van jonkheer Louis Rutgers van Roozenburg een hermitage midden in een doolhof op de Paltz in Soesterberg.¹⁰¹

Wat overbleef na het opdrogen van de verheven gevoelens en gedachten van de Romantiek, was de wandeling naar de hermitage en de rust in en om de kluizenaarshut. ‘Wie eens in een bootje de vijvers van de Hermitage daar ter plaatse is rondgevaaren’, werd in 1905 geschreven over landgoed Olterterp, kon genieten ‘van de doodsche stilte daarachter in die eeuwenoude bosschen van het landgoed [...] een stilte slechts verstoord door het tjilpen en kwinkelleren en zingen van duizenden vogels’.¹⁰² De tijd van de romantische tuinsieraden, levende heremieten en diepe reflectie was voorbij. In 1902 verzuchtte een bezoeker van een Friese landschapstuin die geen zin meer had in follies en andere ouderwetse attributen: ‘gelukkig bleef ’t bij een “hermitage”’.¹⁰³ Misschien dat de hermitage nog te billijken was, omdat de waardering voor een mooi uitzicht bleef bestaan en veel kluizenaarshutten hierin voorzagen. De hermitage ging heel geleidelijk te gronde: de meesten vergingen zonder dat iemand zich erom bekommerde of verdwenen omdat ze werden geassocieerd met een ‘dweepzieke’ tijd. Sommigen werden herbestemd tot kippenhok of fazanterie.¹⁰⁴

CONCLUSIE

De uitbreiding van het aantal bekende hermitages als gevolg van deze studie biedt ons meer inzicht in de omvang en verspreiding van het fenomeen in Nederland. Meulenkamp's fasering van drie ontwikkelingsstadia tussen de tweede helft van de achttiende eeuw en het einde van de negentiende eeuw blijft grotendeels overeind: de twee eerste fasen, introductie door de adel en zeer rijke patriciërs en toepassing door de burgerij, vonden vrijwel gelijktijdig plaats. De kluizenaarshut werd al heel snel een standaardattribuut op zelfs de kleinste buitenplaats. De verkoopadvertenties die een waslijst aan tuinsieraden noemen, tonen aan dat deze kleine tuinen en parken behoorlijk vol moeten zijn geweest. De hermitage bevond zich ook op deze bescheiden landgoederen altijd ergens aan de randen, aan het einde van de wandeling. Het sterk gestandaardiseerde uiterlijk van de hut, de vergankelijke materialen, de inscripties, het interieur, de verwijzingen naar de dood en de attributen waren alle gestoeld op het romantische idioom. De populariteit van de hermitage suggereert dat Nederlanders zeker niet ongevoelig waren voor de Romantiek, zoals vaak wordt aangenomen.

16. Kluizenaarshut met kluizenaarspop op Fogelsangh State te Veenklooster, 1986 (foto A.J. van der Wal, Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed)

Het feit dat de bronnen zo weinig bewijs leveren voor cynisme ten aanzien van het fenomeen van de hermitage en de heremiet onderstreept deze these. Tegelijkertijd voorzag de kluizenaarshut in een meer universele behoefte, in plaats van alleen een romantische: door de tijd heen zijn er altijd vertrekken gecreëerd waar mensen – meestal uit de elite – zich konden terugtrekken. In die zin was de hermitage een pendant van het kabinet of de studio.

De kluizenaarshut in Nederland week af van die in landen waar vorsten en de hoge adel een belangrijker rol speelden in de verbreiding van het fenomeen. Daar werden hermitages veelal aangetroffen in uitgestrekte parken, die in omvang hun Nederlandse equivalent ver overschreden. De Nederlandse hermitage reflecteert in alles de Nederlandse buitenplaats: beide waren vooral burgerlijk, wijdverbreid, stedelijk en bescheiden in omvang en aankleding.¹⁰⁵

BIJLAGE 1	NAAM BUITENPLAATS/KASTEEL/LANDGOED	PLAATS	EERSTE (BEKENDE) VERMELDING
Buiten- plaatsen, kastelen en land- goederen met een hermitage	Belvedere	Amsterdam	1816
	Frankendael	Amsterdam	1883
	La Retraite	Amsterdam	1809
	Meerwer(c)k	Amsterdam	1799
	Moscou	Amsterdam	1821
	Namaals Beeter	Amsterdam	1803
	Naamloos buitenplaatsje	Amsterdam	1808
	Naamloze heeren-hofsteede	Amsterdam	1838
	Wel Na	Amsterdam	1803
	Zorgrust	Amsterdam	1806
	Het Loo	Apeldoorn	1793
	Vijverberg (oorspronkelijk Lichtenbeek)	Arnhem	1793
	Hooge en Leege Oirspronk / Hoge en Lage Oorsprong	Arnhem	1799
	Patientia	Baambrugge	1915
	Soestdijk	Baarn	ca. 1790
	Naamloze buitenplaats	Beek	1823
	Lyndenstein	Beetsterzwaag	vóór 1825
	Uleput	Berg en Dal	1822
	Lommerlust	Beverwijk	1801
	Bleek-en-Hoven	Bloemendaal	1807
	Huis te Bloemendaal	Bloemendaal	1813
	Sparrenheuvel	Bloemendaal	1806
	Slangevegt	Breukelen	ca. 1780
	Voortwyk	Breukelen	1785
	Lagerwerf	Broek in Waterland	1821
	Kasteel Bronkhorst	Bronkhorst	1790
	Naamloze buitenplaats	Bodegraven	1807
	Broekhof	Cuijk	1827
	Ridderoord	De Bilt	1840
	Twickel	Delden	1797
	Hof te Domburg	Domburg	1774
	Doorwerth	Doorwerth	1790
	Rijserdaal	Driebergen	1813
	Sparrendaal	Driebergen	1848
	Groot Lankum	Franeker	1868
	Huis de Poll	Gietelo	1805
	Huis-Duinen	Haarlem	1798
	Rusthoven	Haarlem	1819
	Welgelegen	Haarlem	1792
	Huis te Manpad	Heemstede	begin 19de eeuw
	Bosch en Hoven	Heemstede	mogelijk 1765
	Nieuwland	Heilig Landstichting	1828
	Jerusalem	Kralingen	1862
	Drakenstein	Lage Vuursche	1888
	Loenersloot	Loenersloot	1797
	De Boomgaard	Maarssen	1791
	Elsenburgh	Maarssen	1800
Eyckenstein	Maartensdijk	1840	
Middelstein	Midlum	1868	
De Snelle	Moordrecht	1797	
Rustryk	Muiderberg	1799	
Sterreschans	Nieuwersluis	1815	
Marienlust	Nijmegen	1529	
Naamloze buitenplaats nabij Nieuwland	Nijmegen	1913	
Elsbosch	Nuland	1806	
Stania State	Oenstjerk	1905	
Olterterp (voorheen Slot Boelens)	Olterterp	vóór 1825	
Westhove	Oostkapelle	1786	
Jagtlust	Oudeschoot	1847	
Elswout	Overveen	1812	
Valkenstein	Poortugaal	1817	
Heimerstein	Rhenen	1790	
Leeuwendaal	Rijswijk	1800	
Naamloze tuin met huis aan de Hoogen Zeedijk	Rotterdam	1818	
Naamloze buitenplaats aan de Kruiskade	Rotterdam	1817	
Naamloze tuin met huis aan de Waschbeeklaan	Rotterdam	1834	
Struisenburg	Rotterdam	1823	
Rustenburg	Schalkwijk	1838	
Schaefsberg	Schin-op-Geul	1889	
Fraylemaborg	Slochteren	ca. 1820-1840	

NAAM BUITENPLAATS/KASTEEL/LANDGOED	PLAATS	EERSTE (BEKENDE) VERMELDING
Rust-Oord	Soestdijk	1880
De Paltz	Soesterduin	eind 19de eeuw
Staverden	Staverden	1851
Rhederoord	De Steeg	1797
Vijversburg	Tytsjerk	vóór 1825
Huys te Ubbergen	Ubbergen	1854
Kent U Zelven	Utrecht	1787
Zwanenburg	Utrecht	1801
Fogelsangh State	Veenklooster	vóór 1804
Beekhuizen	Velp	1799
Biljoen	Velp	1798
Overbeek	Velp	1808
Middeloo	Velsen	1807
Velseroog	Velsen	1781
Beeckestijn	Velsen-Zuid	1772
Velserbeek	Velsen-Zuid	1783
Vilsteren	Vilsteren	ca. 1840
Holij	Vlaardingen	1859
Leyduin	Vogelenzang	1798
Beresteijn	Voorschoten	1843
Vredenhoef	Voorschoten	1830
Naamloze buitenplaats	Voorschoten	1841
De Wildenborch (kwam van elders)	Vorden	1859
Breevecht	Vreeland	1845
Naamloos buitenplaatsje	Vreeland	1805
Welgelegen	Vreeland	1856
Naamloos heeren-huizinge	Waalwijk	1856
Backershagen	Wassenaar	1819
Het Park	West-Souburg	1843
Lathmer	Wilp	1783
Naamloze buitenplaats	Zevenhoven	1805
Soelen	Zoelen	1805
Stadwijk	Zoeterwoude	1870
Zuylenburgh	Zuilen	1804

NAAM	PLAATS	EERSTE (BEKENDE) VERMELDING	BIJLAGE 2
Lokaal de Vreede	Amsterdam	1813	Andere
Naamloos huis op stadsbolwerk Sloten	Amsterdam	1826	huizen,
Park van Klaas Bakker Jzn	Broek in Waterland	1838	tuinen en
Naamloos huis in de Begijnestraat	Haarlem	1796	herbergen
Naamloos huis op het Achterom	Hoorn	1867	met
America	Leiden	1794	hermitages
Naamloos huis in de Sint Pieterstraat	Maastricht	1820	
Stadwyk	Muiden	1812	
Het Echobosch	Muiderberg	1903	
Dee Beerenberg in de Imbosch	Roosendaal	ca. 1777-1779	
Naamloos huis op stadsbolwerk Sint Lucas	Utrecht	1844	

NOTEN

- 1 W. Kist, *Het leven, gevoelens en zonderlinge reize van den landjonker Govert Hendrik Godefrui van Blankenheim tot den Stronk*, Haarlem 1800, 236.
- 2 Synoniemen van hermitage zijn kluizenaarshut en kluis.
- 3 Via Delpher, de digitale krantenbank van de Koninklijke Bibliotheek, is gezocht naar hermitages (verschillende schrijfwijzen) genoemd in verkoopadvertenties.
- 4 Daar komen nog tien hermitages bij die niet op buitenplaatsen, maar bij tuinen, speeltuinen, uitspanningen en stadshuizen stonden. Het aantal van 36 noemt Wim Meulenkamp in zijn

artikel uit 1993, al moest het daadwerkelijke aantal volgens hem een veelvoud daarvan zijn, zie W. Meulenkamp, 'De cultus van de hermitage in Nederland', in: M. Bison e.a. (red.), *Ó laage hut! Meer grootsch dan vorstelyke hoven. Het Kluisje van Betje Wolff en Aagje Deken te Beverwijk*, Beverwijk [1993], 57-74.

- 5 C. Hlavac, 'Eremitagen in frühen mitteleuropäischen Landschaftsgärten', *Gartenkunst* 32 (2020) 1, 79-94.
- 6 A. Witte, *The Artful Hermitage. The Palazzetto Farnese as a Counter-reformation Diaeta*, Rome 2008, 106-109; A. Witte, 'Hermits in High Society. Private Retreats in Late Seicento Rome', in: D.R. Marshall (red.), *Art, Site and*

Spectacle. Studies in Early Modern Visual Culture, Melbourne 2011, 105-119; A. Witte, 'Sociable Solitude. The Early Modern Hermitage as Proto-Museum', in: K.A.E. Enekel en C. Göttler (red.), *Solitude, Spaces, Places and Times of Solitude in Late Medieval and Early Modern Cultures*, Leiden/Boston 2018, 405-450. Hermitages werden in de zeventiende eeuw ook wel 'romitorii' genoemd.

- 7 Witte 2018 (noot 6), 406-410.
- 8 Hlavac 2020 (noot 5), 79-80.
- 9 G. Campbell, *The Hermit in the Garden. From Imperial Rome to Ornamental Gnome*, Oxford 2013, 2.
- 10 Witte 2018 (noot 6), 408-409, 414-416.

- 11 Witte 2018 (noot 6), 417. De naam 'hermitage' werd steeds gangbaarder in plaats van *diaeta*.
- 12 Witte 2018 (noot 6), 106-109, 417.
- 13 Hlavac 2020 (noot 5), 80; Volgens Wilfried Hartleb ging het om contra-reformatorische propaganda; W. Hartleb, *Neuburg. Gartenschloss am Inn. Streiflichter zur Kulturgeschichte* (Kultur im Landkreis Passau, Band IV), Salzweg 2006, 103.
- 14 Hlavac 2020 (noot 5); Hartleb 2006 (noot 13).
- 15 Hlavac 2020 (noot 5), 80; Campbell 2013 (noot 9), 12-13.
- 16 Witte 2008 (noot 6), 112-113, 117; Campbell 2013 (noot 9), 52.
- 17 E. Ihne, 'Miraculum mundi – Der Lebensabend. Briefe aus Bergendael', in: G. de Werd e.a. (red.), *Soweit der Erdkreis reicht. Johann Moritz von Nassau-Siegen*, Kleve 1979, 95.
- 18 Johan Maurits liet onder meer architect Maurits Post erbij roepen, maar die stierf voordat hij kon komen; Ihne 1979 (noot 17), 98.
- 19 Ihne 1979 (noot 17), 95-100.
- 20 Deze kabinetten waren gevuld met brieven, mathematische instrumenten en verfspullen (om kaarten te maken); Ihne 1979 (noot 17), 96.
- 21 M.M. Prinsen, *De idylle in de achttiende eeuw in het licht der esthetische theorieën*, Amsterdam 1934, 73; C. Huygens, *Hofwijck*, red. F.L. Zwaan, Jeruzalem 1977 [1651], regels 313, 1705: dbnl.org/tekst/huyg001vita01_01/huyg001vita01_01.pdf (geraadpleegd 14 maart 2021).
- 22 L. Daston, *Biographies of Scientific Objects*, Chicago 2000; E. Sperry, *Utopia's Garden. French Natural History from Old Regime to Revolution*, Chicago 2000. Niet alleen natuurwetenschappers hielden zich bezig met de natuurlijke wereld, de hoogste echelons van de samenleving raakten massaal bedwelmend door de 'cult of nature'; D. Edelstein, *The Terror of Natural Right. Republicanism, the Cult of Nature and the French Revolution*, Chicago 2009.
- 23 G.M. Roemer, 'From *vanitas* to veneration. The embellishments in the anatomical cabinet of Frederik Ruysch', *Journal of the History of Collections* 22 (2010) 2, 1-18, hier 9.
- 24 A. Heumakers, *De esthetische revolutie*, Amsterdam 2015, 36-86; E. Burke, *Een filosofisch onderzoek naar de oorsprong van onze denkbeelden over het sublieme en het schone*, red. W. Krul, Groningen 2004 [1757], 25-26.
- 25 N.J.H. Dent en T. O'Hagan, 'Rousseau on "Amour propre"', *Proceedings of the Aristotelian Society* 99 (1999) 1, 91-108, hier 106; N. Dent, *Rousseau*, Abingdon 2005, 14; T. O'Hagan, 'JJ Rousseau (1712-1778). The novel of sensibility', in: M. Bell (red.), *The Cambridge Companion to European Novelists*, Cambridge 2012, 89-106, hier 89. De invloed van Rousseau op de hermitage in Nederland moet vooral worden gezocht in zijn popularisering van de natuur als plek voor retraite.
- 26 A.M. Backer, E. Blok en C.S. Oldenburger-Ebbers, *De natuur bezworen. Een inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse tuin- en landschapsarchitectuur van de middeleeuwen tot het jaar 2005*, Rotterdam 1998, 29-32; H.M.J. Tromp, *De Nederlandsche landschapsstijl in de achttiende eeuw*, Leiden 2012, 262. Volgens Tromp moet worden opgemerkt dat de invloed vanuit Engeland niet rechtstreeks en dominant was; voor de eerste ervaring van een 'Engels' park en de hermitage bezocht men veelal de Duitse baden en kastelen en de tuinen in en rond Parijs; W. Gobbers, *Jean-Jacques Rousseau in Holland. Een onderzoek naar de invloed van de mens en het werk (ca. 1760-ca. 1810)*, Gent 1963.
- 27 M. van den Broeke, "'...naïf en welgelijktend". De sierhermitage bij kasteel Westhove', *Cascade bulletin voor tuinhistorie* 3 (1994) 1/2, 18-19; L.H. Albers, 'Follies, bizarre architectuur in Holland. Van houten kluisenaars en andere tuinsieraden op de landgoederen Beeckes-tijn, Velserbeek, Elswout en Frankendael', *Holland Historisch Tijdschrift* 35 (2003) 3, 230-237; L. Wiersma, 'Vreemde folly bij Frankendael', *Ons Amsterdam* (2015) 7, 16-19.
- 28 J. Holwerda, "'Stompe huijsjes" en andere toepassingen van "boomwortelen"', *PorteFolly: nieuwsbrief van de Donderberggroep* 48 (2019), 3-5. De auteur heeft ten bate van ons onderzoek zijn – op het moment nog ongepubliceerde – artikel 'Hermitage, heremiet, ledeman', versie 3 april 2019, gedeeld.
- 29 W. Meulenkamp, 'G. van Laars Magazijn van tuin-sieraden als een voorbeeldenboek voor Nederlandse tuingebouwen', *Bulletin KNOB* 82 (1983) 3-4, 124-141; W. Meulenkamp en G. Headley, *Follies. A Guide to Rogue Architecture in England, Scotland and Wales*, Londen 1986; W. Meulenkamp, "'Eene schilderachtige hermitage". Een inventarisatie van sierhermitages en kluisenaarspoppen in Nederland', *Antiek* 21(1986) 5, 297-301; Meulenkamp 1993 (noot 4); W. Meulenkamp, 'Kluisenaars, boeren en dagloners. Levende en quasi-levende stoffering in de landschapstuin', in: C. van Eck e.a. (red.), *Het Schilderachtige. Studies over het schilderachtige in de Nederlandse kunsttheorie en architectuur 1650-1900*, Amsterdam 1994, 75-84; W. Meulenkamp, *Follies. Bizarre bouwwerken in Nederland en België*, Amsterdam 1995; W. Meulenkamp en G. Headley, *The English Folly. The Edifice Complex*, Liverpool 2020.
- 30 Meulenkamp 1993 (noot 4), 57.
- 31 Meulenkamp 1993 (noot 4), 63; Meulenkamp 1986 (noot 29), 297.
- 32 Meulenkamp 1986 (noot 29), 300; Meulenkamp 1993 (noot 4), 66-71; Meulenkamp 1994 (noot 29), 79.
- 33 Zie bijvoorbeeld B. van Zuylen/I. de Charrière, *Sir Walter Finch et son fils William* [1799], Den Haag 1987, 19; B. Wolff en A. Deken, *Historie van den heer Willem Leevend, zevende deel*, Den Haag 1784, 370, en B. Wolff en A. Deken, *Historie van mejuffrouw Cornelia Wildschut; of, de gevolgen der opvoeding, vijfde en zesde deel*, Den Haag 1793, 83.
- 34 De meeste verkoopadvertenties dateren uit de periode 1800-1850.
- 35 Campbell 2013 (noot 9), 215, 219 en C.S. Oldenburger-Ebbers, 'De tuinarchitectuur van Johann Georg Michael (1738-1800)', *Bulletin KNOB* 90 (1991) 3, 73-79, hier 77.
- 36 A. van Oosterom, 'Johann Georg Michael (1738-1800) en zijn zoon Johan George Michael (1765-1858)', *Ledenbulletin Historisch Genootschap Midden-Kennemerland*, 33 (2010), 10-11.
- 37 Nationaal Archief (NA), FA Boreel 1.10.10, inv.nr. 132: Cornelis Backer Jansz. aan Jacob Boreel Jansz., 8 januari 1760. Zie ook: Albers 2003 (noot 27), 232.
- 38 *Designs of chinese buildings* van William Chambers (Ned. vert. 1763), het boek *Stowe* (1769) met afbeeldingen en een plattegrond van het park en *Observations on modern gardening* van T. Whately (Duitse vert. 1771). Zie: Oldenburger-Ebbers 1991 (noot 35), 75-77, 79.
- 39 Tromp 2012 (noot 26), 133-134.
- 40 Verschillende egodocumenten (R.P.J. Tutein Nolthenius, *Het geslacht Nolthenius, Deel II*, Haarlem 1930, 1102-1103, W.H. Nolthenius, Reis naar Gelderland en Cleve anno 1780 (2 en 5 juni). Noord-Hollands Archief (NHA), 139, Familie Nagtglas, inv.nr. 111, Dagregister van een Kleijn Reysje gedaan door C.J. N(agtglas) in den jaare 1791. Het Utrechts Archief (HUA), 32, Familie Van Boetzelaaer, inv.nr. 556-a, Reisverslag door Willem Jan Both Hendriksen van een reis naar Gelderland en Bentheim, 1793) spreken van het bezoek aan een hermitage in het park van Het Loo, maar er is geen hermitage bekend. Mogelijk ging het om een zeer tijdelijke hermitage die met de wijzigingen van Lodewijk Napoleon alweer verdwenen is. Wellicht was Schonck ook actief op andere adellijke buitenplaatsen; het is ook mogelijk dat de heren als die van Twickel of De Oorsprong de hermitage afkeken van de vorstelijke parken.
- 41 Meulenkamp 1986 (noot 29), 299.
- 42 M. Steenbergen, "'De dood is toch de schrik der natuur..."; C.C.L. Hirschfeld *Theorie der Gartenkunst* (1799-1795), G. van Laar, *Magazijn van Tuinsieraden* (1802) en E.M. Post, *Het Land, in brieven* (1788) en *De Dood*, *punt/komma* 3 (2002). In de eind-zestiende-eeuwse Antwerpse prentenreeks *Solitudo Sive Vitae Patrum Eremitarum* (1586) staan hermitages die weer direct als voorbeeld gediend kunnen hebben voor deze boeken.
- 43 N. Meerburgh, *Naamlyst der boom en heestergewassen dienstig tot het aanleggen van lustboschjes of zogenaamde hermitagien*, Leiden 1782.

- 44 De kasteleins van 'Stadwyk' en 'Lokaal de Vreede' bij Amsterdam adverteerden al in 1812 en 1813 dat hun herbergtuinen hermitages bevatten.
- 45 *Het graauwe mannetje of de dwaasheden den dag*, Amsterdam 1820, 67.
- 46 De hermitage raakte in zwang op het moment dat de rol van de adel in Nederland, hoewel niet uitgespeeld, ten aanzien van het bezit van landgoederen toch minder dominant was dan voorheen: eind achttiende, begin negentiende eeuw waren de meeste buitenplaatsen in handen van de niet-adellijke elite.
- 47 J.H. Kluiver, 'een reis door Zeeland in 1774', *Archief. Mededelingen van het Koninklijk Zeeuwsch Genootschap der Wetenschappen* (1980), 134-154. Ook geciteerd in Meulenkamp 1993 (noot 4), 64.
- 48 G. van Laar, *Magazijn van Tuin-sieraden*, Amsterdam 1802, 114, biodiversitylibrary.org/bibliography/35984 (geraadpleegd december 2020).
- 49 *Nederlandsche Tuinkunst. Handboek voor beoefenaars der plantenkunde, bezitters van tuinen en buitenverblijven, boom en bloemkweekers, hoveniers en warmoezeniers, eerste deel*, Amsterdam 1837, 22.
- 50 *Nederlandsche Tuinkunst* 1837 (noot 49), 55.
- 51 Meulenkamp 1994 (noot 29), 76.
- 52 Bijvoorbeeld: 'de Engelse tuin met zijn hermitage' (buitenplaatsen Meerwerck en Voortwijck).
- 53 'Een regendag', *Sieboldia. Weekblad voor den tuinbouw in Nederland* 5 (1879) 35, 274-275.
- 54 *Flying Sketches of the Battle of Waterloo, Brussels, Holland, &c.*, Londen 1852, 74.
- 55 I.A. Nijhoff, *Wandelingen in een gedeelte van Gelderland, of Geschiedkundige en plaatsbeschrijvende beschouwing van de omstreken der stad Arnhem*, Arnhem 1828, 83.
- 56 H.W. van Sandick, 'Reisje naar het Stadhouders Hof in 1787', *De Navorscher* 52 (1902) II, 328-342, hier 335.
- 57 Brief, Beek bij Nijmegen, van Henriette van Wildenstein aan Sophia Bergman, in: A.B. van Meerten, geb. Schilperoort, *Reis door het Koninkrijk der Nederlanden en het Groothertogdom Luxemburg: voor jonge lieden, tweede deel*, Amsterdam 1823, 140-141.
- 58 *Deventer Dagblad*, 15 augustus 1927 [tav Vilsteren]; M.W. Snoeck, 'Een uitstapje in de environs van Arnhem, september 1813 door N. Essen Meerman', *Bijdragen en mededelingen, deel XXXVI, van Gelre, vereniging tot beoefening van Gelderse geschiedenis, oudheidkunde en recht* 36 (1933), 145-158.
- 59 T.F. Uilkens, *Handboek voor den Nederlandschen tuinbouw*, Groningen 1848, 374-375.
- 60 A. Brunt en L. Wessels, 'Een wandeling door het vroeg-romantische landschap van Twickel', *Overijsselse historische bijdragen* 131 (2016), 51-62, hier 58.
- 61 Van verschillende hermitages is bekend dat zij wel van steen en iets rijker aangekleed waren. Zo bezaten de hermitages van Beresteijn en Rhederoord een koepelkamer, had de hermitage van Vredenhoeef een gestukadoorde kamer en was de hermitage van Frankendael in steen opgetrokken.
- 62 Van Meerten 1823 (noot 57), 140-141.
- 63 Stadsarchief Amsterdam (SA), 394 Inventaris van het archief van de Familie Boissevain en aanverwante families, inv.nr. 27: Verslag van een reis naar Kleef door Daniël Boissevain (1772-1834), 83
- 64 Carel Faber en echtgenotes; A. Baggerman en R. Dekker, *Kind van de toekomst, de wondere wereld van Otto van Eck (1780-1798)*, Amsterdam 2005, 216.
- 65 Holwerda koppelt het citaat van Otto van Eck aan de buitenplaats Vijverberg bij Lichtenbeek: Holwerda 2019 (noot 28), 3.
- 66 Meulenkamp 1986 (noot 29), 300.
- 67 H. Arends, *Het verheugd Zeeland*, Amsterdam 1787, 69.
- 68 J. Craandijk, *Wandelingen door Nederland met pen en potlood, Deel 2*, Haarlem 1876, 344.
- 69 Citaat uit Holwerda 2019 (noot 28), 1.
- 70 Holwerda 2019 (noot 28), 5.
- 71 I.A. Nijhoff, *Gelders Arkadia, of wandeling over Bilioen en Beekhuizen*, Arnhem 1820, 27; E. Blok, 'Wandelen in het Gelderse paradijs. Tuin en park van Biljoen en Beekhuizen', in: J. Jas en C. Gietman (red.), *Biljoen, Kasteel, bewoners, landgoed*, Zwolle 2020, 239-257, hier 248-249; Tromp 2012 (noot 26), 164.
- 72 Nijhoff 1820 (noot 69).
- 73 J.H. Sonstral, 'Herinneringen van een uitstapje naar Kleef, gedaan in augustus 1854', *Het lees kabinet, mengelwerk tot gezellig onderhoud voor beschaafde kringen*, 21 (1854) 4, 39; J.F. Thieme, *Het reisje naar Gelderland, of De vervulling van Herman's wenschen*, Nijmegen 1830, 160.
- 74 Snoeck 1933 (noot 58).
- 75 Bijzondere Collecties van de Universiteit van Amsterdam (BCUvA), Hs. RA F II, Dagboek Willem de Clercq, 1811-1844, Deel II (1811-1812), 173. Digitale versie resources.huygens.knaw.nl/retroboeken/declercq (geraadpleegd 18 april 2020).
- 76 G. de Voogt, 'Een Friese parel', *Eigen Haard* 27 (1902) 42, 659-662, hier 662.
- 77 Uilkens 1848 (noot 59), 374-375.
- 78 Zie bijvoorbeeld krantenartikelen in *Dagblad van 's-Gravenhage*, 10 april 1829 en 16 januari 1846 en *Algemeen Handelsblad* 29 januari 1846. Hoewel deze vooral bedoeld waren voor schilderacademies is het niet ondenkbaar dat hij ook poppen maakte voor hermitages op buitenplaatsen.
- 79 A. Bos en J.J. Spahr van de Hoek, *Beetsterzwaag in oude ansichten*, Zaltbommel 1987, 37.
- 80 Broeke 1994 (noot 27), 19.
- 81 SA, 394 Inventaris van het archief van de Familie Boissevain en aanverwante families, inv.nr. 27, verslag van een reis naar Kleef door Daniël Boissevain (1772-1834), Carel Faber en echtgenotes.
- 82 Meerman beschrijft deze bewegende heremiet ook in 1813, zie: Snoeck 1933 (noot 58).
- 83 Meulenkamp 1993 (noot 4), 70; Wiersma 2015 (noot 27), 19.
- 84 J. van Maurik, *Amsterdam bij dag en nacht*, Amsterdam 1882, 138. Ook geciteerd in Wiersma 2015 (noot 27), 19.
- 85 De hermitage van Biljoen/Beekhuizen lijkt op basis van de omschrijving van omstreeks 1800 een inspiratie te zijn geweest voor de prent uit Van Laar.
- 86 Een onbekende bron uit ca. 1800 genoemd door H. Kerckamp, *Kasteel Biljoen en daar rondom*, Rheden/Roozendaal 1964, 86. Ook geciteerd in Tromp 2012 (noot 26), 157.
- 87 Drents Archief (DA), 0185, De Milly van Heiden Reinestein, inv.nr. 443, Gedichten en toneelstukjes van S.P.A. van Heiden Reinestein ter gelegenheid van verjaardagen van gezinsleden, met bijbehorende tekening; 1776-1805: Toneelstuk 1785.
- 88 Kluiver 1980 (noot 47), 143; Van Sandick 1902 (noot 56), 335.
- 89 Snoeck 1933 (noot 58).
- 90 Sonstral 1854 (noot 71), 39.
- 91 Thieme 1830 (noot 71), 160.
- 92 Meulenkamp 1986 (noot 29), 300.
- 93 Sonstral 1854 (noot 71), 39; W.H. de Vriese, *Tuinbouw-flora van Nederland en zijne overzeesche bezittingen: bevattende de geschiedenis en afbeelding van nieuwe of merkwaardige planten, bloemen, vruchten, mededeelingen omtrent de kultuur in haren geheelen omvang, in betrekking tot Nederland en zijne overzeesche bezittingen, Eerste deel*, Leiden 1855, 240-241. Meulenkamp 1986 (noot 29), 300-301 [zie citaat Potgieter 1838].
- 94 SA, 394, inv.nr. 112, Reisverslag Gelderland van Gideon Jeremie Boissevain (1796-1875), 1813; Arends 1787 (noot 64), 69.
- 95 Kluiver 1980 (noot 47), 143.
- 96 *Het graauwe mannetje* 1820 (noot 45), 67.
- 97 *Flying Sketches* 1852 (noot 54), 74-76.
- 98 BCUvA, Hs. RA F II, Dagboek Willem de Clercq 1811-1844, Deel II (1811-1812), 208.
- 99 De Vriese 1855 (noot 90), 240-241.
- 100 'Een regendag' 1879 (noot 53), 274-275.
- 101 Craandijk 187 (noot 66), 344.
- 102 Wiersma 2015 (noot 27), 19.
- 103 Anoniem, 'Een gelukkige dag', *De wekker. Weekblad voor onderwijs en schoolwezen* 39 (1872) 47.
- 104 Meulenkamp 1993 (noot 4), 70.
- 105 Kruseman, 'Beetsterzwaag en omstreken', *De Aarde en haar volken* (1905), 247-248, hier 248.
- 106 G. de Voogt, 'Een Friese parel', *Eigen Haard* 42 (1902), 659-662.
- 107 'Een regendag' 1879 (noot 53), 274-275.
- 108 H. Ronnes, *Bij nader inzien, de Nederlandse buitenplaats. Tussen herinnering, vergetelheid en ongemak*, Oratie uitgesproken 26 november 2019, Rijksuniversiteit Groningen 2020, rug.nl/research/portal/files/132148810/Ronnes_Hanneke_Bij_nader_inzien_web_.pdf (geraadpleegd december 2020).

PROF.DR. H. RONNES is historicus, archeoloog en antropoloog en werkt bij Cultuurwetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam en als bijzonder hoogleraar (leerstoel Van der Wyck-de Kempnaer) bij Kunstgeschiedenis en Landschapsgeschiedenis aan de Universiteit Groningen. (h.ronnes@uva.nl; h.ronnes@rug.nl)

M. HAVERMAN MA studeerde kunstgeschiedenis en erfgoedstudies aan de Universiteit van Amsterdam en is als historicus werkzaam bij Stichting In Arcadië, onderzoekscentrum en planbureau voor groen erfgoed. (haverman@stichtinginarcadie.nl)

W. VAN ELBURG MA is architectuurhistoricus en schrijft momenteel een proefschrift over woonhuistypologie bij de afdeling Kunstgeschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam. Daarnaast is hij in dienst als onderzoeker bij Vereniging Hendrick de Keyser. (w.m.vanelburg@uva.nl)

De auteurs deden gezamenlijk onderzoek naar de hermitages in Nederland en schreven dit artikel in samenspraak. Merel Haverman richtte zich op de ego-documenten, Wouter van Elburg op de krantenbank en dataset en Hanneke Ronnes op de historiografie en theorie. Ronnes was daarnaast verantwoordelijk voor de hoofdopzet en eindversie van het artikel.

THE ARCHITECTURE AND PERCEPTION OF THE HERMITAGE (1770-1860)

THE HUT, THE HERMIT (DOLL) AND THE PENCHANT FOR SOLITUDE IN THE DUTCH LANDSCAPE GARDEN

HANNEKE RONNES, WOUTER VAN ELBURG AND MEREL HAVERMAN

The hermitage is a little researched and understood garden ornament. The hermitage as a place of solitary retreat occurs from antiquity to the late nineteenth century because it appealed to people in different periods and could be easily adapted to the specific wishes of the noble, religious or intellectual owner and the taste of the age. This article presents new research into the hermitage on Dutch country estates, based on an analysis of for sale notices, primary source research (mainly travellers' tales) and a review of the literature. The hermitage was a widespread phenomenon in the Netherlands. The current inventory has almost tripled the number of known country-estate hermitages from 36 to over a hundred. Thanks to this new, larger data set it was possible to make more accurate statements about the period in which the hermitage was popular, about its distribution in the Netherlands, its location in the garden, its appearance and its significance.

A search through digitally accessible newspapers led to the discovery of many slightly later, smaller hermitages. And whereas Gelderland had previously been regarded as the foremost hermitage province, in light of current knowledge that perception has now swung in favour of Holland. This has also served to accentuate the bourgeois character of the hermitage: it was most prevalent on the country estates of urban regents, located close to the city. Hermitages were initially re-

garded as a rarity, later as a regular feature of landscape-style private parks, although they were never the most important ornament of such parks. Research has revealed that the location was nearly always isolated. The interior was austere, usually consisting of one or more chairs, a bench or bed, a skull or coffin, an hourglass, books and a (wooden) hermit doll. Evidence suggesting that the hermitage design was highly standardized can also be found in descriptions of hermit's huts in travel reports.

Contrary to what is often assumed, the popularity of the hermitage suggests that the Dutch were not immune to Romanticism. The fact that the sources provide so little evidence of cynicism vis-à-vis the phenomenon of the hermitage and the hermit supports this thesis. However, the hermit's hut satisfied a more universal need than mere romanticism: throughout history rooms have been created to which people – usually members of the elite – could withdraw. In that sense the hermitage was a counterpart of the cabinet or study. What remained after the exalted emotions and ideas of Romanticism had subsided, was the walk to the hermitage and, upon arrival, the tranquillity and the view. The Dutch hermitage is in every respect a reflection of the Dutch country estate: both were primarily bourgeois, widespread, urban, and modest in size and furnishing.

MARIEKE KUIPERS (RED.)

INTERIEURS VAN HERRIJZEND NEDERLAND BINNENRUIMTEN VAN EEN OPKOMENDE WELVAARTSSTAAT, 1940-1965

Zwolle (WBOOKS)/Amersfoort (Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed) 2019, 312 pp., ill. in zwart-wit en kleur, ISBN 978 94 6258 217 0, € 49,95

Het boek over interieurs van gebouwen uit de wederopbouwperiode dat de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed (RCE) heeft uitgebracht is een fijn, rijk geïllustreerd bladerboek. Bij iemand die is opgegroeid in de periode 1940-1965, of iets later, roepen de beelden herinneringen op aan wafelpatronen in kinderknietjes (ten gevolge van de sisal vloerbedekking), sprieterige spullen (geplastificeerd draadwerk van Tomado-boekenrekjes), speelse vormen (confettinoleum) en vrolijke, heldere kleuren.

Het beeldmateriaal is een mooie mix van kleurrijk drukwerk, contemporaine zwart-witfoto's en actuele foto's, opgediept uit een groot aantal archieven en collecties. Er zijn daarentegen weinig plattegronden opgenomen en als er wel één is afgebeeld, is deze niet goed leesbaar en zonder legenda afgedrukt – een manco voor een interieurboek. Omdat een groot deel van het beeldmateriaal reclaimedrukwerk betreft, of is samengesteld om woonadviezen te illustreren (adviesboeken, modelwoningen en woontoonstellingen), is de realiteitswaarde van het afgebeelde niet altijd even groot. Maar de achterliggende stereotype denkbeelden uit deze periode zijn dat des te meer, bijvoorbeeld als het gaat over 'goede' en 'slechte' interieurs: 'old finish' past niet in het beeld van het 'moderne' interieur. Of wanneer het gaat over de rolverdeling tussen de echtelieden: de man ontspant en de vrouw werkt in het huis. De optimistische levenshouding en het geluk van het kerngezin in de nieuwbouwwoning stralen je tegemoet. Er zitten tijdsdocumenten bij, zoals vrouwen in regenjas, handtas aan de arm, die zich

gretig laten informeren aan de balie van een VVV-kantoor, een fauteuil van Wim Rietveld op de voorgrond. De betreffende foto is een toonbeeld van de opkomende welvaartsstaat. Of een lezende vrouw in een met moderne houten meubelen ingerichte galerijflatwoning, waar in de jaren vijftig en zestig, toen de woningnood het grootst was, half herrijzend Nederland werd gehuisvest. 'Als de lift stuk was moest ik naar tien-hoog met de trap', hoor ik mijn moeder nog zeggen – de keerzijde van de vooruitgang.

Cultuurhistorische beeldanalyse geeft *Interieurs van herrijzend Nederland* nauwelijks; het boek gaat in de eerste plaats over vormgeving, materiaal- en kleurgebruik. Wel is er een tijdlijn van de historische context. Die begint, na de Duitse inval en het bombardement op Rotterdam, met de wederopbouwbesluiten van 21 en 24 mei 1940, die het startpunt van de wederopbouw van Nederland markeren.

Er zijn thematische hoofdstukken (Kleur, Materialen, Comfort en techniek, Publieksvoorlichting) en hoofdstukken met voorbeelden van interieurs van bepaalde bouwtypen (woningen, bestuursgebouwen, kerken, cultuurgebouwen, onderwijsgebouwen, productieruimten, winkels). Daarnaast zijn er hoofdstukken met ontwikkelingen in woonruimten en in (semi) openbare gebouwen. Er is een hoofdstuk over 'verweesde interieurenssembles', waarvan de roerende zaken zich niet langer in situ bevinden, en een nuttig hoofdstuk met biografieën van ontwerpers. Het is niet vreemd dat de vormgever van deze overmaat aan ingrediënten geen chocola heeft kunnen maken. Zo is

een tekst over de Stichting Goed Wonen onderdeel van het hoofdstuk 'Ontwikkelingen in de woonruimten', maar doet deze zich door de vormgeving voor als zelfstandig hoofdstuk, namelijk met een titel in vetgedrukte kapitalen en gekleurde pagina's.

Van de thematische hoofdstukken zijn die over materialen, kleur en comfort en techniek inhoudelijk het meest interessant. Over Goed Wonen, woonadviesboeken en woonwinkels en -fabrieken is al meer of minder uitgebreid geschreven in eerdere publicaties. De keuze voor de interieurs van verschillende gebouwtypen overlapt deels met twee eerdere publicaties van de RCE: *Kunst van de wederopbouw. Nederland 1940-1965* en *Monumenten van de wederopbouw. Nederland 1940-1965*, beide uit 2013 en beide voorzien van een tijdlijn. Dat is niet verwonderlijk, omdat in deze publicaties ook de interieurs van de 187 topmonumenten van de wederopbouwperiode worden beschreven. De monumentale kunstwerken in diverse technieken, die als gevolg van de eenprocentsregeling bij de bouw van (semi)openbare gebouwen zijn aangebracht, bevinden zich merendeels in de interieurs van die gebouwen. Deze monumentale kunst in *Kunst van de wederopbouw. Nederland 1940-1965* omvat glas, intarsia, mozaïek, reliëfs, sgraffito, wandschilderingen en interieurtextiel.

In *Interieurs van herrijzend Nederland* zijn enkele interieurensembles opgenomen, waaronder het woonhuis dat architect Jan de Jong voor zichzelf bouwde in Schaijk, dat dateert uit 1967-1968 en formeel buiten de onderzochte periode valt. Daarnaast krijgt de losse inrichting van het interieur behoorlijk veel aandacht, vooral in het hoofdstuk over ontwikkelingen in woonruimten.

Wat betreft verschillende typen woningen ligt de nadruk op huizen voor arbeiders en de middenklasse: de portiek- en galerijflat, duplexwoningen en rijtjeshuizen. Maar er is ook aandacht voor de inrichting van nieuwe woningtypen voor bijvoorbeeld bejaarden en studenten. Het vrijstaande woonhuis komt er wat bekaaid af. Een meer afgewogen beeld van de variëteiten binnen de woningbouw is te vinden in het hoofdstuk 'Onderdak' in het genoemde boek over de monumenten van de wederopbouw. Daarin staan de architectonische karakteristieken van het interieur meer centraal. De ruimtelijke vernieuwingen worden aangestipt, zoals het split level, de patio en de vide in woningen van welgestelden. Ook is er aandacht voor de relatie tussen wonen en groen: van openbaar groen tot de symbiose van het individuele huis met landschap en tuinontwerp, hier meestal van Mien Ruys.

Het hoofdstuk over de interieurs van (semi)openbare

gebouwen biedt een overzicht van een groot aantal elementen en interieurtypen. Het gaat over de binnenruimten van overheidsgebouwen, kerken, bejaardentehuizen, ziekenhuizen, boerderijen, stations, schouwburgen, bioscopen, schoolgebouwen, kantoren, bedrijven, warenhuizen, winkels, horeca en nog veel meer! Hoewel de teksten over deze gebouwtypen niet lang zijn, is er aandacht voor allerlei aspecten van de interieurs, inclusief de constructie en de organisatie van de plattegrond, maar vooral voor de afwerkingsmaterialen, de kunstzinnige decoratie en onderdelen van de inrichting en stoffering.

Kenmerkend voor het interieur in de periode 1940-1965 is dat de bouw en inrichting ervan op verschillende terreinen in een stroomversnelling raken en het interieur uitgroeit tot een volwassen ontwerpdiscipline, waarbij tevens plaats is voor een wetenschappelijke benadering. Denk aan de onderzoeken naar de functies van het wonen (zoals eten, slapen en werken), aan de talloze studiegroepen en voorlichtingscentra over het wonen, aan fysische en gezondheidstechnische eisen, ergonomisch verantwoorde maatvoering (van plattegrond, inrichting en meubelen), aan onderwerpen als akoestiek, isolatie, verlichting, mechanisatie, standaardisatie.

Al met al is dit boek vanwege de – in de woorden van redacteur Marieke Kuipers – 'meanderende opzet' lastig als één verhaal te lezen. Het geeft een tamelijk onoverzichtelijk en gefragmenteerd beeld. De verantwoording van de gekozen werkwijze staat achter in het boek en is lezenswaardig, want daarin kan de verklaring hiervoor worden gevonden. Het boek blijkt het eindresultaat te zijn van twee verschillende programma's waarvan de uitkomsten zijn samengevoegd: *Interieurs* en *Erfgoed van de moderne tijd*. Beide onderwerpen staan bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed sinds 2001 op de kaart. Misschien verklaart dat ook de tweeledige titel: *Interieurs van herrijzend Nederland. Binnenruimten van een opkomende welvaartsstaat, 1940-1965*. De titel en ondertitel zijn niet nevenge-schikt, maar zeggen eigenlijk min of meer hetzelfde. In elk geval is het samenvoegen van de opbrengst van deze programma's de reden dat in het colofon maar liefst vijftien auteurs en een hele serie adviseurs worden vermeld, afgezien van de redacteur. En dat in de leeswijzer wordt gesproken over een 'caleidoscopisch overzicht'. De caleidoscoop is inderdaad een buitengewoon toepasselijke metafoor voor dit boek. Maar we moeten vaststellen dat bij de samenstelling van dit boek iets te vaak aan de caleidoscoop is gedraaid.

BARBARA LAAN

AB FLIPSE EN ABEL STREEFLAND (RED.)

DE UNIVERSITAIRE CAMPUS RUIMTELIJKE TRANSFORMATIES VAN DE NEDERLANDSE UNIVERSITEITEN SEDERT 1945

Hilversum (Uitgeverij Verloren) 2020, 148 pp.,
ills. in zwart-wit, ISBN 978 908704 8518, € 17,00

Ons huidige tijdperk wordt wel omschreven als 'post-industrieel', wat betekent dat we het technologische stadium van de stoommachine en naderhand de wijdverbreide toepassingen van de explosiemotor en elektriciteit achter ons hebben gelaten. De *general purpose technology* van vandaag heet informatietechnologie. Een belangrijk effect van dit fenomeen is de ontbinding van de wederzijdse afhankelijkheid van werk en plaats. Het CPB omschreef dat tien jaar geleden als volgt: 'taken die in hoge mate geïntegreerd waren, kunnen nu worden gescheiden en door verschillende personen op verschillende plaatsen worden uitgevoerd'. Productieketens zijn dus gefragmenteerd geraakt, verspreid over meer plaatsen, niet zelden over de nationale en continentale grenzen heen, afhankelijk van de voordeligste kostprijs. Wat tegenwoordig verhandeld wordt, zijn eerder taken dan voltooide producten en dienovereenkomstig is wat we nu 'werk' noemen in toenemende mate gaan bestaan uit een verzameling van klussen, zonder dat we noodzakelijkerwijs veel zicht hebben op het mogelijke doel of eindresultaat.

Dit post-industriële stelsel wordt op gang gehouden door kennis. Met name in de westerse wereld wordt aangenomen dat een florerende kenniseconomie een cruciale voorwaarde is voor succes in de mondiale pikorde. Nu zou men kunnen denken dat het voor de ontwikkeling van deze kenniseconomie, aangejaagd door informatietechnologie, nauwelijks van belang is hoe de ruimtelijke werkelijkheid eraan toe is. Een werkplek met een computer zou immers genoeg moeten zijn om maatschappelijk te functioneren. Toch blijkt

de concrete ruimtelijke constellatie er in de praktijk wel degelijk toe te doen. Vooral wanneer de hogere communicatieve echelons moeten worden aangesproken om in de kenniseconomie te kunnen acteren, blijkt frequent contact in levenden lijve onontbeerlijk te zijn. De corona-ervaring van menig thuiswerker wordt niet voor niks getypeerd door wanhoop: het is het gebrek aan echt, dus niet virtueel, sociaal contact dat zich hier onaangenaam doet gelden. Vandaar het blijvende belang van de stad als plaats van ontmoeting. Omdat universiteiten worden gezien als bron van de kennisontwikkeling die tegenwoordig zo cruciaal is, zou hun prominente plaats in het stedelijk bestel verzekerd moeten zijn. Maar is dat ook zo?

Een teken aan de wand is dat het begrip 'campus' in de afgelopen jaren niet meer alleen door universiteiten wordt gehanteerd. Ook maatschappelijke actoren die hooguit zijdelings met universiteiten van doen hebben zijn hun werkplek campus gaan noemen, kennelijk om aan te geven dat ze bij de tijd zijn en aan 'innovatie' hechten. Alleen al in Brabant zijn er verscheidene, waaronder de Automotive Campus en de High Tech Campus. Het lijkt erop dat het fenomeen inhoudelijk aan inflatie is gaan lijden. De aanduiding campus kan inmiddels heel goed de dekmantel zijn voor reguliere handel op een bedrijventerrein.

Tegen deze achtergrond is het de moeite waard om na te gaan hoe het begrip campus zich historisch heeft kunnen ontwikkelen, tot de huidige, nogal diffuse status werd bereikt. Wat de ruimtelijke ontwikkeling ervan betreft, is het laatste substantiële onderzoek vastgelegd in aflevering 18/19 (2017) van *OverHolland*,

waaraan ik zelf het genoegen had te kunnen bijdragen. De initiator daarvan, Esther Gramsbergen, was ook de voornaamste spreker op een congres op de VU in 2018, waarvan de bijdragen nu gebundeld zijn in een zeer eenvoudig uitgevoerde publicatie. Net als in *OverHolland* richt *De universitaire campus* zich op de naoorlogse ontwikkeling van de campus, een periode waarin zowel de stad als de universiteit onderhevig waren aan sterk middelpuntvliedende krachten. *OverHolland* beschreef het fenomeen, toegespitst op de Delftse, Eindhovense en Tilburgse cases, met een primair morfologische en typologische invalshoek, waarbij precies tekenwerk precieze vergelijkingen mogelijk maakte. De nu verschenen publicatie is aanmerkelijk minder coherent gestructureerd, al is ook hier gelukkig voorzien in een degelijke bijdrage van Gramsbergen ter inleiding.

Na de oorlog zagen de universiteitsbestuurders zich geconfronteerd met sterke groeiverschijnselen. Die dreven hen met hun huisvesting naar wat voorheen de stedelijke periferie was maar nu deel ging uitmaken van het uitgedijde stedelijke verband. Interessant is hoe verschillend universiteiten met deze drang naar buiten omsprongen. De bijdragen van Ab Flipse en Peter Jan Knegtmans zetten de gang van zaken naast elkaar bij respectievelijk de Amsterdamse Vrije Universiteit en de Universiteit van Amsterdam. De VU was kort na de oorlog nog een universiteit van bescheiden omvang, maar toch beschikte het bestuur over genoeg voorspellend vermogen om in te zien dat de bestaande binnenstedelijke locaties in de toekomst niet toereikend zouden zijn. In 1953 was een basisplan gereed voor een nieuwe locatie in Buitenveldert. Met veel haperingen en tussentijdse planveranderingen zouden in de loop der tijd alle onderdelen van de universiteit daar inderdaad terechtkomen. De architectonische consistentie van het totaal is echter niet per se indrukwekkend, waarvoor men gebrek aan ervaring met vastgoedbeleid als achterliggende reden zou kunnen aanwijzen.

De reconstructie van de planvorming voor de UvA stelt nog een aanmerkelijk ingewikkelder kwestie dan die van de VU, mede doordat de universitaire toekomst in dit geval onderdeel was van de gemeentepolitiek en de Amsterdamse stadsontwikkeling in het algemeen. Hier speelden dus veel krachten tegelijkertijd die de autonome keuze van het universitaire bestuur hebben

beïnvloed. Het 'driekernenplan' uit 1955 beval een distributie van de universitaire groepen aan over de locaties Binnengasthuisterrein, Roeterseiland en de buurt rond het Wilhelmina Gasthuis. Ofschoon Joop den Uyl, de wethouder die zich in de jaren zestig met het vraagstuk bezighield, het volgens Knegtmans 'groot zag', bleek het oorspronkelijke plan na verloop van tijd zeer vatbaar voor tussentijdse koerswijzigingen, met fragmentatie als gevolg. De locatie Binnengasthuisterrein had er nogal anders uit kunnen zien, wanneer de inderdaad ruim gedimensioneerde plannen over de oude stad zouden zijn uitgerold. Hoe dan ook levert de historische beschouwing van de UvA-casus een veelbelovende kennismaking op met de complicaties van grootschalige institutionele planvorming in een stad waar ook veel andere actoren met invloed en kapitaal zich doen gelden.

Er staat één bijdrage in dit toch al niet zo dikke boekje die de redactie in een vlaag van onbegrijpelijke mildheid heeft laten passeren. De auteur ervan heeft ontdekt dat bij het ontwerp van de Medische Faculteit in Rotterdam nota bene gebruik is gemaakt van een *maquette*. Zeker in een gebombardeerde stad als Rotterdam golden maquettes als toonbeeld van heropbouw en vooruitgang, meent hij ook nog te weten. 'Architectuurhistorici zijn het erover eens dat representaties van creatieve ideeën van essentieel belang zijn in het ontwerpproces', jaja, het zal eens niet.

Voor de nu verschenen bundel was het ook fijn geweest wanneer de beide Amsterdamse cases waren geanalyseerd volgens de eerder in *OverHolland* aangehouden systematiek, die zowel de vormontwikkeling in de stedelijke context als de typologische regelmaat en afwijking inzichtelijk had gemaakt. Dat had ook de gepresenteerde cases uit Leiden en Utrecht kunnen verhelderen. Wanneer archiefonderzoek en geleerde bronnen de ene helft uitmaken van het architectuurhistorische werk, dan is het analytische tekenwerk de onontbeerlijke andere helft: het zijn de complementaire middelen die we hebben om het historisch verloop in concrete ruimtelijke vorm uitgedrukt te zien. De huidige relevantie van het fenomeen campus maakt het de moeite waard om toekomstig onderzoek naar de Nederlandse universiteitslocaties op deze dubbele leest te schoeien.

BERNARD COLENBRANDER

architectenbureau
Vroom

ISBN 978-90-254-7221-4

9 789025 472214